

Міністерство освіти та науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
факультет соціології
кафедра теорії та історії соціології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на тему:
**«СОЦІАЛЬНА ТЕХНОЛОГІЯ ПОДІЛУ ВЛАДИ: ОСОБЛИВОСТІ
ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ РЕАЛІЗАЦІЇ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ ТА
ПРОТИВАГ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ УКРАЇНИ»**

Спеціальність: 054 «Соціологія»

Освітня програма: «Соціальні технології»

Освітній ступінь: магістр

Кваліфікація: магістр соціології

Автор:

Лопушняк Едуард Ігорович

студент магістратури

cecarduck@gmail.com

Науковий керівник:

Судаков Володимир Іванович

доктор соціологічних наук, професор

vl_sudakov@ukr.net

Магістерська робота допущена до захисту
рішенням кафедри теорії та історії соціології
Протокол № _____ від «___» _____ 20__ р.

Зав. кафедри _____ проф. Судаков В.І.
Підпис

Київ 2021

Реєстрація _____

Номер _____ дата _____ підпис лаборанта кафедри _____

Рекомендовано _____

до захисту підпис найкового керівника _____ ініціали, прізвище наукового керівника _____

Результат захисту _____

Оцінка _____ дата захисту _____

Голова ЕК _____

Підпис _____ ініціали, прізвище _____

Члени ЕК _____

Підпис _____ ініціали, прізвище _____

Підпис _____ ініціали, прізвище _____

Підпис _____ ініціали, прізвище _____

Підпис _____ ініціали, прізвище _____

Секретар ЕК _____

Підпис _____ ініціали, прізвище _____

АНОТАЦІЯ

Лопушняк Едуард. Соціальна технологія поділу влади: особливості інституціональної реалізації системи стримувань та противаг в умовах демократизації України.

Робота на здобуття ступеню магістра за спеціальністю 054 – «Соціологія».

Дедалі частіше проблема балансу в розподілі владних повноважень під час побудови демократичної держави вивчається в працях іноземних політичних аналітиків, науковців та політичних діячів. Незважаючи на те, що дослідження системи стримувань і противаг має багатовікову історію, у сучасній соціальній теорії та соціології політики немає єдиного комплексного підходу до дослідження цього феномена. Соціально-технологічну складову у функціонуванні системи стримувань і противаг на сьогодні вивчено недостатньо, зокрема, в межах вітчизняного соціологічного дискурсу.

З погляду перспектив розвитку вітчизняної теоретичної та прикладної соціології окреслене дослідження набуває особливої актуальності, зважаючи на демократичну трансформацію політичної системи України та брак комплексних, ґрунтовних досліджень системи стримувань і противаг як запоруки утвердження стабільного демократичного соціального порядку.

У вступі обґрунтовано актуальність теми, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, висвітлено методологічну основу роботи, наголошено на теоретичному та практичному значенні отриманих результатів, відображено попередню апробацію результатів дослідження та структуру роботи.

У першому розділі «Еволюція теорії питання поділу влади» з'ясовано актуальний стан вивчення означеної проблеми, розкрито історичні етапи розвитку уявлень про систему стримувань і противаг у зарубіжній та вітчизняній соціальній науці.

У другому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження системи стримувань та противаг як соціальної технології» досліджені сутність та технологічні особливості системи стримувань і противаг у демократичній політичній системі.

У третьому розділі «Специфіка системи стримувань та противаг в Україні» проаналізовано політичні чинники еволюції форми правління в Україні, розкрито

особливості функціонування системи стримувань і противаг в умовах чинності відповідних положень Конституції України, а також окреслено основні проблеми і запропоновано напрями забезпечення ефективної системи стримувань і противаг в Україні.

У висновках узагальнено основні результати дослідження. Система стримувань і противаг є багатограним феноменом. Багатовимірність феномена (а саме, горизонтальний, вертикальний, юридичний і фактичний виміри) та функції, які він виконує в суспільстві, зумовлюють інтерес до застосування інтегрального підходу до його вивчення. У роботі запропоновано власне визначення системи стримувань і противаг, демократії та демократизації. Повною мірою окреслено чинники, які впливають на функціонування системи стримувань і противаг, а також показано особливості реалізації окремих її елементів у політичних системах держав із різною формою правління. Акцентовано увагу на особливостях системи стримувань і противаг у змішаних формах республіканського правління з урахуванням політичного досвіду України.

У магістерській роботі висвітлено підходи до вивчення окремих елементів системи стримувань і противаг, їхньої взаємозалежності та особливостей реалізації за різних форм правління.

Актуальність дослідження зумовлено потребою теоретичного та практичного обґрунтування впливу системи стримувань і противаг на рівень демократичності політичної системи. Дослідження еволюції системи стримувань і противаг в умовах побудови демократії в незалежній Україні дає змогу напрацювати низку ефективних шляхів вдосконалення вітчизняного законодавства та подолання проблем, які перешкоджають ефективному функціонуванню системи. Для відстеження закономірних змін у формі правління та системі стримувань і противаг на юридичному рівні підґрунтям дослідження стали положення трьох основоположних нормативно-правових актів, які на різних етапах історії України забезпечували функціонування системи стримувань і противаг, а саме: «Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в

Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8.06.1995 р., Конституція України від 28.06.1996 р. та Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8.12.2004 р.

Практичне значення отриманих результатів визначаємо актуальністю; воно полягає в можливості застосовувати результати дослідження з науково-дослідною та навчальною метою.

Висновки магістерського дослідження можуть бути використані у процесі створення інструкцій та рекомендацій для вдосконалення вітчизняної нормативно-правової бази функціонування системи стримувань і противаг, у практичній діяльності органів державної влади, зокрема Президента України, Кабінету Міністрів України та інших спеціалізованих органів, а також у практичній діяльності вищих державних посадовців.

Ключові слова: демократичний соціальний порядок, демократія, політична система, розподіл влади, соціальна технологія стримувань та противаг.

ABSTRACT

Lopushniak Eduard. Social technology of separation of powers: the peculiarities of institutional implementation of the system of checks and balances in the conditions of democratization of Ukraine.

Thesis for a Master Degree in Specialty 054 – «Sociology».

The problem of the relationship between the distribution of power and the process of building a democratic state is the important scientific theme in the works of foreign political analysts, scholars and politicians. Despite the fact that the study of the checks and balances system has a long history, in contemporary social theory and political sociology there are no well-grounded comprehensive approach to the study of this phenomenon. The social-technological component in the functioning of the system of checks and balances, is currently studied insufficiently, in particular, within the domestic sociological discourse.

From the point of view to the prospects of Ukrainian theoretical and applied sociology the outlined research acquires special relevance, considering democratic transformation of political system of Ukraine and lack of complex, thorough researches of system of checks and balances as guarantees of stable democratic social order.

The introduction substantiates the relevance and significance of the topic, defines the purpose, objectives, object and subject of the research, outlines the methodological basis of the work, emphasizes the theoretical and practical significance of the obtained results, reflects the preliminary approbation of the research results and structure of the thesis.

The first section, «Evolution of the theory of separation of powers», clarifies the current state of this problem study, reveals the historical stages of development of ideas about the checks and balances system in foreign and domestic social science.

The second section, «Theoretical and methodological principles of research of the system of checks and balances as the social technology» presents the investigation of the essence and specific of the checks and balances system in a democratic political system.

The third section, «Specifics of the system of checks and balances in Ukraine» is devoted to the analysis of the political factors which determinate the forms of the government evolution in Ukraine, according to the reflection of specific of the checks and balances system in the acting Constitution of Ukraine. And the main problems and proposed ways for effective modernization of the checks and balances system in Ukraine were outlined.

The conclusions summarize the main findings of the study. The system of checks and balances is a multifaceted phenomenon. However, the multidimensionality of the phenomenon (namely, horizontal, vertical, legal and factual dimensions) and the functions it plays in society determines the interest in applying an integrated approach to its study. The thesis proposes its own definition of the system of checks and balances, democracy and democratization. The factors influencing the functioning of the system of checks and balances are argued and outlined. Emphasis is placed on the peculiarities of the checks and balances system in the mixed forms of republican government, taking into account the political experience of Ukraine.

The master thesis covers the approaches to the study of separate elements of the checks and balances system, their interdependence and features of their realization in different forms of government.

The study is relevant due to the problem of theoretical and practical justification of the checks and balances system impact on the level of democracy of the political system. The study of the checks and balances system evolution in the context of democracy building in

independent Ukraine makes it possible to find a number of effective ways to improve domestic legislation and overcome problems that hinder the effective functioning of the system. To track the natural changes in the form of government and the checks and balances system at the legal level, the study was based on the provisions of three fundamental regulations that at various stages of Ukrainian history ensured the functioning of checks and balances, namely the «Constitutional Treaty between the Verkhovna Rada of Ukraine and the President of Ukraine on the basic principles of organization and functioning of state power and local self-government in Ukraine for the period before the adoption of the new Constitution of Ukraine» of 8.06.1995, the Constitution of Ukraine of 28.06.1996 and the Law of Ukraine «On Amendments to the Constitution of Ukraine» of 8.12.2004.

The practical significance of the obtained results is determined by scientific relevance; it consists in the possibility of applying the results of research for scientific and educational purposes.

The conclusions of the master research can be used in the development of instructions and recommendations for improving the domestic legal framework for the checks and balances system functioning, in the practice of public authorities, including the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine and other specialized officials.

Keywords: democratic social order, democracy, political system, separation of power, social technology of checks and balances.

ЗМІСТ

ВСТУП	9
РОЗДІЛ I. ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЇ ПИТАННЯ ПОДІЛУ ВЛАДИ В СОЦІОЛОГІЇ.....	14
1.1 Історичні аспекти та сучасний стан дослідження поділу влади у світовій соціологічній думці.....	14
1.2 Особливості поглядів на функціонування системи стримувань та противаг як елементу поділу влади в сучасній українській соціальній думці.....	20
Висновки до першого розділу.....	22
РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ ТА ПРОТИВАГ ЯК ГОЛОВНОЇ СКЛАДОВОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ ПОДІЛУ ВЛАДИ	23
Висновки до другого розділу	33
РОЗДІЛ III. СПЕЦИФІКА СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ ТА ПРОТИВАГ В УКРАЇНІ	35
3.1 Соціально-політичні передумови змін форм правління в Україні	35
3.2. Особливості дії технологій системи стримувань та противаг в умовах змін у Конституції України	43
3.3 Недоліки системи стримувань та противаг в Україні та шляхи їх вирішення.....	53
ВИСНОВКИ ДО ТРЕТЬОГО РОЗДІЛУ	63
ВИСНОВКИ.....	64
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	68

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлено необхідністю теоретичного та практичного обґрунтування необхідності застосування соціальних технологій поділу влади та доведення впливу ефективної системи поділу влади на рівень демократичності соціально-політичного простору. В умовах несформованості української політичної системи, дослідження історії системи поділу влади в Україні дає змогу напрацювати та впровадити ефективні соціальні технології поділу влади та розв'язати проблем, які перешкоджають ефективній реалізації поділу влади.

Обґрунтування вибору теми: Проблема повноважень влади завжди була в центрі досліджень форми правління і досі актуальна в контексті вивчення систем демократичних держав. Демократична практика доводить, що простого розподілу влади на три гілки не достатньо. Для забезпечення демократичного розвитку необхідно встановити механізми співпраці між гілками влади, виробити збалансовану систему взаємного впливу та стриманості. Для цього потрібна не лише правова основа, а й практика застосування елементів системи стримувань та протипаг як невіддільної частини демократичного поділу влади.

Тому, можна констатувати, що проблема поділу влади та функціонування системи стримувань та протипаг є частиною соціологічного дослідження.

Вивчення поділу влади має давню історію. Тому розгляд системи стримувань та протипаг, що лежить в основі поділу влади, здається досить складним та багатограним.

Посилення уваги до системи стримувань та протипаг завжди було зумовлене прагненням обмежити повноваження одного полюсу влади з метою забезпечення більшої демократії при здійсненні державної влади. Сучасні дослідження системи стримувань і протипаг проводяться насамперед на основі конституційного права, оскільки зазвичай всі основні її елементи закріплені в Основному законі держави. Однак твердження, що існування поділу влади та системи стримувань та протипаг є

визначальним фактором демократії в державі, доводить, що вивчення цього явища вимагає його аналізу за допомогою соціальної науки.

Деякі елементи системи стримувань і противаг зазвичай трактуються в політичній науці як прояв демократії. Однак поки що не розроблено жодного комплексного підходу, який би зображав систему стримувань та противаг як соціальне, а не юридичне явище. Саме тому важливою науковою проблемою, яку слід вирішити шляхом розвитку інноваційних досліджень, є розробка комплексного соціологічного підходу до вивчення системи стримувань та противаг як атрибуту демократичного суспільства.

Мета і завдання дослідження. *Мета роботи* - проведення соціологічного аналізу спрямованого на дослідження соціально-технологічних засад процесу формування поділу влади та її інституціональної реалізації системою стримувань та противаг в Україні.

Досягнення цієї мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати висвітлення ідеї про систему поділу влади між гілками влади та систему стримувань та противаг в історії світової соціологічної думки;
- здійснення ідентифікації стану вивченості системи поділу влади між гілками влади та функціонування системи стримувань та противаг як елементу поділу влади в сучасній вітчизняній соціальній думці;
- розкриття сутності та з'ясування особливостей соціальної технології поділу влади системи та системи стримувань та противаг як елементу поділу влади;
- визначення політичних передумов еволюції форми правління в Україні;
- проведення аналізу соціально-правових аспектів реалізації системи стримувань та противаг в умовах змін у Конституції України.
- висвітлення змісту проблемних аспектів функціонування системи стримувань і противаг в Україні як соціальної технології та запропонувати напрями її вдосконалення.

Об'єктом дослідження є соціальна технологія поділу влади: її реалізація в системі стримувань та противаг між гілками влади як ознака демократичної держави.

Предметом дослідження є соціально-технологічні засади процесу формування поділу влади: її інституціональної реалізації системою стримувань та противаг в Україні.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1995 р. до початку 2021 р. Початкова дата означає прийняття першої правової форми правління в історії незалежної України та системи стримувань та противаг у формі Конституційного Договору 1995 року між Верховною Радою України та Президентом України, а крайня - зумовлена поточною політичною ситуацією у відносинах між гілками влади після останніх президентських та парламентських виборів у 2019 році.

Методологічною основою магістерської є використання системного, структурно-функціонального підходів. У першому підході система стримувань та противаг трактується як сукупність взаємопов'язаних елементів взаємодії окремих гілок влади, які забезпечують збалансованість у здійсненні державної влади та запобігають її узурпації. Структурно-функціональний підхід дозволив вивчити функціонування елементів системи стримувань та противаг, дізнатись про їх взаємозв'язки та роль, яку вони відіграють у системі.

У питанні дослідження демократизації політичної системи був прийнятий плюралістичний підхід до трактування явища демократії. У контексті цього підходу ми трактуємо демократію як рівновагу у взаємодії між полюсами влади, розподілом державної влади та політичною конкуренцією між різними автономними групами.

Загальнонаукові методи дослідження, які були використані у роботі: структурно-функціональний метод - застосовується при вивченні елементів системи стримувань та противаг, їх впливу на демократичний розвиток держави; системний метод - застосовується для розгляду системи стримувань та противаг як єдності взаємопов'язаних елементів; порівняльний метод - застосовується для порівняння різних підходів до трактування системи стримувань і противаг, застосовується також для підкреслення специфіки різних форм правління в Україні за різних конституцій; історичний метод - дав змогу проаналізувати хронологію еволюції поглядів на систему стримувань і противаг, а також історичні періоди Української держави в контексті політичних перетворень.

Реалізація завдань дослідження призвела до використання таких логічних методів дослідження, як аналіз та синтез, конкретизація та абстрагування, індукція та дедукція. Також використовувались методи емпіричного дослідження, зокрема аналіз документів - вони використовувались для вивчення нормативно-правових актів, що регулюють функціонування деяких елементів системи стримувань та противаг.

Наукова новизна дослідження:

Уперше:

– здійснена аргументація наукового статусу проблеми балансу у владному поділі в умовах демократизації української держави. Зокрема констатовано, що соціально-технологічну складову у функціонуванні системи стримувань і противаг в межах вітчизняного соціологічного дискурсу на сьогодні вивчено недостатньо. З погляду перспектив розвитку вітчизняної теоретичної та прикладної соціології вивчення системи стримувань та противаг у взаємодіях законодавчої, виконавчої та судової гілок влади як атрибуту демократії має особливе значення для створення нових прогресивних стимулів соціальних змін українського суспільства. Наша країна неодноразово стикалася з проблемою пошуку оптимальної форми правління.

Дістали подальшого розвитку:

- наукові уявлення стосовно визначення соціально-технологічних засад практичної реалізації можливостей функціонального розподілу законодавчої, виконавчої та судової гілок влади з метою гуманізації зв'язків політичної системи суспільства з практиками дій індивідуальних та колективних соціальних суб'єктів.

Практичне значення роботи. Результати магістерської роботи можуть бути використані для аналізу та прогнозування перспективних тенденцій демократичного розвитку українського суспільства як умови його успішної європейської інтеграції. Результати дослідження можуть бути використані в процесі вдосконалення процесу викладання навчальної дисципліни «Теорія соціальних технологій» для студентів соціологічних спеціальностей.

Структура роботи: магістерська робота складається зі вступу, 3-х розділів, висновків, списку використаних джерел із 57 найменувань.

Ключові слова: демократичний соціальний порядок, демократія, політична система, розподіл влади, соціальна технологія стримувань та противаг.

РОЗДІЛ I. ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЇ ПИТАННЯ ПОДІЛУ ВЛАДИ В СОЦІОЛОГІЇ

1.1 Історичні аспекти та сучасний стан дослідження поділу влади у світовій соціологічній думці

Еволюційне формування уявлень про поділ влади та систему стримувань та противаг робить необхідним поділ соціологічних думок на історичні етапи. Ми виділяємо такі історичні етапи:

I. Докласичний етап, який своєю чергою поділяється на:

А) Етап появи перших уявлень в античній філософії про важливість функціонування системи стримувань та противаг. На цьому етапі з'являються перші роздуми про досконалий державний устрій на фоні існування прямих демократій у вигляді міст-полісів.

Б) Період гальмування розвитку теорії та практики системи стримувань та противаг в умовах панування абсолютизму періоду Середніх віків. На фоні політичної боротьби між духовною та світською владою та панування теократичних ідей у європейських державах відбулось гальмування теоретичного осмислення системи стримувань та противаг.

II. Класичний етап. Створення класичної теорії поділу влади у період Нового часу, поява умов для її практичного впровадження впродовж XVII – XVIII століття. В цей час створюються ключові теоретичні засади системи поділу влади та системи стримувань та противаг.

Ідеї епохи Просвітництва та індустріальних революцій стали фундаментом для класичних теорій про функціонування державного та соціального устрою.

III. Новий етап. Етап затвердження необхідності існування системи поділу влади та широка реалізація системи стримувань та противаг у конституціях тогочасних демократичних держав (починаючи з Конституції США 1787 року).

IV. Новітній етап. Наявність поділу влади та збалансованої системи стримувань та противаг є головними характеристиками сучасних демократичних держав. Одночасно власний набір елементів системи стримувань та противаг є неоднорідним для всіх держав і містить в собі різні ознаки в межах різних типів республік.

Нам важливо знати як саме соціологи, як представники доволі молоді сучасної науки досліджують соціальні технології поділу влади та які думки висловлюють про цей феномен.

Сучасна соціально-політична криза активізувала дослідження проблем взаємозв'язку демократії та тиранії, а також теорій, які пояснюють їх появу в минулому. Традиційно головним питанням соціальних наук було питання про соціальні механізми суспільства та можливий характер їх використання для оптимальної організації. При відповіді на це питання мислителі дотримувалися, як правило, однією з двох несумісних точок зору. Перша вважала, що суспільство являє собою автономний організм, який в процесі внутрішнього розвитку спроможний самостійно виробити механізми контролю, розподілу і забезпечення консенсусу. Головна ідея перспективної стратегії полягає в тому, щоб звільнити суспільство від кайданів державного примусу, шляхом надання йому можливості самореалізації. Логічний висновок з цієї думки, який підтримують представники різних лівих політичних ідеологій - теза про бажаність скасування або навіть насильницького знищення держави, яка сприймається виключно як зовнішня, нав'язана ззовні соціуму сила, що не має позитивної функції. Звідси особлива увага до різних спонтанних проявів протесту, соціальної боротьби, масовим рухам, які, попри деструктивний щодо держави характер, розглядаються як позитивний фактор історичного процесу через те, що призводять до руйнації політичної системи, звільняють творчу енергію народу, який може створити більш досконалий соціальний порядок.

З іншого боку, в історії соціології весь час була й інша, реалістичніша: людська спільнота не є і ніколи не була автономною системою, а тому і не може існувати без управлінського механізму і примусу у вигляді правового порядку, бюрократії, і загалом держави. Знищення цього механізму, його руйнація призводить до соціальної

катастрофи: людська спільнота перестає бути цілою, розпадається на частини без зв'язку між собою і які діють тільки з позицій класового егоїзму, що призводить до повної деградації соціуму. Владна пустота, що з'являється, як результат такого роду катастроф, швидко заповнюється новою соціальною силою, що відновлює адміністративну систему, яка несе деспотичний характер, оскільки має собі за завдання - активне втручання в соціум з ціллю інтеграції складових його елементів. Соціолог Медушевський зазначає, що: «Основне завдання соціальної науки при такому підході до проблеми - не пошук спонтанних механізмів соціального регулювання, а обґрунтування системи соціального устрою, який носив би оптимальний характер з точки зору функцій управління і забезпечення прав і свобод особистості» [22, с. 3].

На початку ХХ ст. суперечка про поділ влади набула гострого характеру у зв'язку з трендом до зміцнення виконавчої влади. Французький соціолог Л. Дюгі займався критикою теорії поділу влади, базуючись на тому, що вона суперечить головним державним принципам - національного і державного суверенітету. Згідно до Л. Дюгі, натхненного Руссо та ідеєю подолати суспільно-державний розрив на підставі принципів корпоративізму, солідаризму і націоналізму, народна воля не може бути представлена різними органами влади, бо такий поділ веде до її обмеження. Як пояснював свою позицію Л. Дюгі: «Суверенітет є, по суті, персоніфікована воля нації; як і будь-яка інша особа і втілена в ній воля, вона неподільна. Ця концепція суверенітету, єдиного в трьох владах, є метафізична концепція, аналогічна християнському таїнству Трійці, яка надихала часом химери Конституційної асамблеї 1789 р., але яка є неприйнятною для створення реального публічного права» [14, с. 132]. Функціонування різних представницьких органів влади можливе лише як їх тісний контакт в рамках єдиної державної волі. Звідси висновок: «... Те, що не точно називається поділом влади, є на ділі різноманітність участі різних органів в загальній діяльності держави» [14, с. 146].

Дане оновлення вчення означало повне відкидання принципу стримувань і противаг, заміняло його принципом функціональної диференціації влади. Дюгі описує цю ідею так: «Все наше публічне право повстає проти повної ізоляції органів

влади й протиставлення їх один одному, воно, навпаки, виступає за такий функціональний підрозділ, який буде сприяти посиленню їх взаємодії та інтеграції в рамках єдиної державної системи, яка втілює принцип національного суверенітету» [14, с. 214]. Керуючись цією логікою, треба визнати, що характер і ступінь функціональної диференціації влади не несуть істотного значення і визначаються чисто утилітарними міркуваннями. Як в декількох органах влади, так і в одному може втілюватися національний суверенітет.

Соціолог М. Оріу вбачав сенс конституційного порядку у формуванні системи дієздатних і життєвих інститутів, а завданням права було чітке визначення їх взаємного співвідношення, організації й функцій [26, с. 5]. Оріу має соціологічний підхід до проблеми правового інституту. В останньому він бачив синтез об'єктивної реальності й суб'єктивної волі; інститут для нього - це не лише аналіз соціальних фактів, але також певний юридичний ідеал - оптимальне об'єднання суверенітету і свободи. Інститути з'єднують індивідів для командних дій і бувають втіленням цих дій. Інститути в цьому розумінні - персоніфікація організованої групи задля досягнення спільної мети. Об'єктивна реальність інститутів, які згідно до свого початку зберігають спадкоємність в порівнянні з нестабільною стихією суб'єктивної волі, є не тільки соціальною реальністю, а й джерелом особливого статусу юридичної особи. Під час участі індивідів в управлінні інститутом і реалізації його функцій досягається ще глибша єдність - колективна моральна особистість. є Передумовою і найважливішою умовою реалізації індивіда як моральної особистості - є правова фіксація статусу інституту, яка діє згідно до приписів того юридичного порядку, в рамках якого існує.

Вчення, яке являє свого роду компроміс між реальністю й ідеалом, дає особливе трактування держави взагалі - як органічної єдності влади й моралі, єдиної правової та моральної особистості. Оріу відноситься до розуміння природи держави, як натураліст до об'єкта свого вивчення. Він розглядає їх фізіологію - «народження, існування і смерть» як особливу юридичну реальність» [26, с. 191]. Найвищим рівнем дослідження є психологічний підхід до національної державності: «Єдність держави, як і живих організмів, має функціональний характер» [26, с. 92].

Оріу констатує значущість для всякого представницького правління принципу поділу влади, особливо законодавчої (в особі двопалатного парламенту) і виконавчої (в особі глави держави й кабінету міністрів), гармонійне співробітництво яких - запорука єдності держави як юридичної особи [26, с. 196]. Оріу зробив значний внесок для історико-соціологічного аналізу фіктивного конституціоналізму.

Інтегральний соціологічний підхід до проблеми поділу влади знаходимо і в інших дослідників. Наприклад, італійський теоретик конституційного права В. Орландо розглядаючи державу як юридичне відношення, підходить до пояснення даного феномена з юридичної, соціологічної та історичної точок зору [27, с. 14-20]. В історії соціальної думки він виділяє три основних концепції природи держави: соціологічну теорію (Спенсер і Конт), договірну теорію (Руссо і Монтеस्क'є), історичну теорію (Савіньї й Пухти). Той факт, що держава може розглядатися як суб'єкт права і юридична особа, в цей же час не виключає, але навіть припускає можливість осмислення його в соціологічних термінах: серцевину становить соціальне відношення, що визначає інтеграцію різноманітних проявів соціального життя, колективного та індивідуального, з властивими їм тенденціями. Переходячи, таким чином, від традиційного розгляду держави в формальному сенсі до його розгляду в матеріальному сенсі (як соціального відношення, що виражається ієрархією панування і підпорядкування), Орландо дає характеристику історичного розвитку держави, його функцій і соціальних інститутів. З цим пов'язаний підхід до інтерпретації поділу влади. У процесі свого історичного розвитку - коментує він органічну теорію, держава з початку свого існування проводить визначення і подальшу диференціацію своїх різноманітних функцій і відповідно органів влади. Поділ влади, отже, імпліцитно закладено в самій природі держави, а не є виключно результатом свідомого вибору сучасних вільних, перш за все парламентських режимів. Навпаки, диференціацію функцій і органів управління можна спостерігати в будь-яку епоху і в усіх історичних типах держав [27, с. 61-63]. На цій основі Орландо фактично виступає з критикою всієї політичної традиції, яка намагалася, починаючи з Арістотеля, висунути будь-які раціональні аргументи на підтримку поділу влади. Сам факт різноманітності думок, вважає він, свідчить про помилковість такого

підходу. Як аналізує своїх колег Орландо: «Так, Монтеск'є вважав за необхідне існування трьох влад - законодавчої, виконавчої й судової, Лок звів їх число до двох, а згодом взяла гору тенденція до збільшення числа влади, і до вищеназваних стали додавати нові - конституційну, урядову, стримувальну, електоральну, муніципальну, громадської думки, військову і яка стверджує» [27, с. 63]. Помилковість цих теорій полягає, на думку Орландо, в ряді вихідних припущень: 1) ототожнення всього суспільства з його електоратом, а останнього - з представницькими інституціями; 2) ототожнення влади з органом, який її здійснює, або навіть з елементами ієрархії подібних органів. Все це заважає бачити в державі єдине юридичне та соціально-політичне утворення.

Найбільшою гострото критика теорії поділу влади досягла в політичних теоріях післявоєнної Німеччини в період Веймарської республіки. Ще М. Вебер, відстоюючи плебісцитарну демократію як кращу форму правління для Німеччини, вважав за необхідне «встановити сильну президентську владу, здатну вивести країну з кризи» [5, с. 487]. Сенс такого підходу полягав у прагненні подолати буквальне тлумачення принципу поділу влади (безпосередня реалізація якого може викликати дестабілізацію системи), позбавити главу держави парламентського контролю. Можливий конфлікт законодавчої й виконавчої влади однозначно дозволявся їм на користь останньої. Вебер вважав за необхідне позбавити главу держави парламентського контролю, перетворити президента в незалежну силу, дати йому можливість в конфліктних ситуаціях апелювати безпосередньо до народу через голову парламенту і вищої адміністрації. Фактично йшлося про відтворення традиційного для німецької юриспруденції монархічного принципу в нових умовах. Ось основні аргументи на захист такої позиції: всенародно обраний президент може виступати гарантом стабільності держави в разі конфлікту законодавчої й виконавчої влади (парламенту та уряду), стаючи верховним арбітром в їх суперечці; будуть обмежені вплив партій на політичний процес і їх роль при виборі міністрів; нарешті, сильний президент буде символізувати єдність нації й держави.

У новітній соціології велике поширення набула концепція влади Вебера, згідно з якою остання визначається як «можливість того чи іншого соціального діяча

проводити свою волю в суспільстві, попри опір» [4, с. 137]. Важлива перевага веберівського визначення полягає в тому, що на відміну від попередніх дефініцій, його інтерпретація влади вільна від будь-яких оцінювальних суджень і є гранично формалізованою. Це дозволяє застосовувати її при поясненні соціальних процесів і феноменів самого різного рівня (говорити про владу в державі, на підприємстві, в сім'ї й т.д.). Такий підхід, своєю чергою, дозволяє здійснювати типологію відносин влади по різних рівнях і критеріях її функціонування в суспільстві.

У новітній політичній соціології веберівська соціологія влади справила дуже значний вплив на її інтерпретацію в рамках структурно-функціонального підходу. Зміст даного підходу в тому, щоб поставити владу в контекст більшої соціальної системи, якою є суспільство в цілому, спробувати на цій основі побудувати власне соціологічну, а не політологічну модель влади. В результаті виникає можливість використовувати концептуальні схеми, розроблені в політичній економії, теорії систем та ігор, для аналізу політичних явищ.

1.2 Особливості поглядів на функціонування системи стримувань та противаг як елементу поділу влади в сучасній українській соціальній думці

Характерною ознакою сучасного етапу дослідження механізму стримувань та противаг у вітчизняній соціології стає перехід практичної реалізації державної влади в теоретичні положення щодо механізму стримувань та противаг.

Треба виокремити такі напрями вивчення системи стримувань та противаг в українській соціальній науці:

1. Вивчення системи стримувань та противаг як механізму закріплених у законодавстві повноважень державних органів (юридичний підхід) (І. Процюк, А. Яковлев) [43; 52]. На думку представників цього підходу, соціальне вчення повністю відповідає вимогам сучасної науки. У зв'язку з цим вчені повинні враховувати, що її об'єкт - це складне цілісне утворення, непостійне і водночас багатогранне. Про це свідчить поява нових теоретичних досягнень у дослідженні поділу влади за різних підходів, а також взаємопроникнення методів різних наук.

2. Напрямок дослідження функціональних дисбалансів у системі стримувань ат противаг між органами влади в Україні (М. Оніщук та ін.) [25]. Багато сучасних науковців та громадських діячів зосереджуються на питаннях функціонального змісту системи стримувань та противаг, а також на практичній реалізації поділу влади. Політичний досвід України свідчить про необхідність реформування положень про функції державних органів, а також гармонізації національного законодавства з метою запобігання конфліктам у взаємодії між гілками влади.

3. Дослідження системи стримувань та противаг, як ознаки демократії (Н. Гайдаєнко та ін.) [7; 8]. Представники цього напрямку наголошують на політичній природі явища стримувань і противаг, вважаючи це однією з умов побудови демократичного суспільства. Нам необхідно ознайомитись з документами, які закріплюють основні елементи стримувань та противаг в Україні. Головними нормативно-правовими актами, які стосуються функціонування всієї системи стримувань і противаг в Україні, є «Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року», Конституція України від 28 червня 1996 року та Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року [18; 19; 33]. Також варто звернути увагу на нормативно-правові акти, які регулюють функціонування окремих гілок влади. Зокрема, в контексті дослідження законодавчої гілки влади доцільно розглянути Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року [40], «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпичмент)» від 10 вересня 2019 року [38]. У контексті дослідження повноважень виконавчої гілки влади ми використовуватимемо Закон України «Про Кабінет Міністрів України» від 2 березня 2014 року [37]. Для вивчення статусу і повноважень судової гілки влади слід розглянути Закони України «Про Вищу раду юстиції» від 15 січня 1998 року, «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 року, «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року, «Про

внесення змін до Конституції (щодо правосуддя)» від 02 червня 2016 р. [30; 31; 34; 42].

Висновки до першого розділу: підсумовуючи, слід наголосити на таких основних положеннях. Поділ влади та функціонування системи стримувань та противаг як елементу поділу влади є важливими атрибутами демократичного розвитку. Бувши поліваріантним феноменом, який є міждисциплінарним об'єктом дослідження, проблеми функціонування системи та закономірностей її розвитку знаходять своє місце в історичному розвитку соціальної думки та соціальної практики водночас. Особливого значення набуває вивчення ролі та місця поділу влади та системи стримувань та противаг як елемента поділу влади у побудові демократичного суспільства в сучасній Україні. Варто відзначити, що на сучасному етапі розвитку соціальної думки теоретичне обґрунтування поділу влади та системи стримувань та противаг як елемента поділу влади потребує глибшого аналізу та акумуляції нових теоретичних знань.

Питання нагромадження теоретичних знань, апробації нових методів дослідження та застосування різних підходів до дослідження поділу влади та системи стримувань та противаг як елемента поділу влади у межах соціальної науки залишаються відкритими.

Зважаючи на розглянуті вище напрацювання у сфері вивчення соціальних технологій поділу влади, ми можемо підсумувати, що ані в іноземній, ані в українській соціологічній науці не створено комплексної теорії поділу влади. Брак таких теоретичних положень створює актуальний простір для наукових розвідок у цьому напрямку.

РОЗДІЛ II. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ ТА ПРОТИВАГ ЯК ГОЛОВНОЇ СКЛАДОВОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ТЕХНОЛОГІЇ ПОДІЛУ ВЛАДИ

Сьогодні сформувався три основних підходи до визначення соціальної технології - інструменталістська, соціально-детерміністична та концепція автономної технології. У своєму дослідженні загалом та у визначенні терміну соціальна технологія поділу влади зокрема ми будемо спиратись на соціально-детерміністичну концепцію. На наш погляд, це передбачає, що технологія не є нейтральним інструментом для розв'язання проблем, але вона є вираженням соціальних, політичних та культурних цінностей. В технології реалізуються не тільки технічні судження, а і соціальні цінності та інтереси тих, хто її проектує та використовує. Ми визначаємо, що **соціальна технологія поділу влади** - це інструмент для розв'язання проблем у відносинах між інститутами влади та між державою та суспільством, який залежить від соціальних, політичних та культурних цінностей того хто її проектує та використовує.

В питанні розуміння **соціального інституту**, ми спираємось на концепцію соціолога Оріу. Як наш висновок, можемо визначити, що соціальні інститути об'єднують індивідів для спільних дій і самі є втіленням цих дій. Інститути в такій інтерпретації - персоніфікація організованої групи для реалізації спільної мети. Об'єктивна реальність інститутів, які за своєю природою зберігають спадкоємність в порівнянні з нестабільною стихією суб'єктивної волі, є не тільки соціальна реальність, а й джерело особливого статусу юридичної особи. Шляхом участі індивідів в управлінні інститутом і реалізації його функцій досягається ще глибша єдність - колективна моральна особистість. Правова фіксація статусу інституту є передумовою і найважливішою умовою реалізації його як моральної особистості, яка діє відповідно до приписів того юридичного порядку, в рамках якого існує.

Важкість у розмежуванні соціальної та правової ознаки у предметі аналізу соціальної технології поділу влади створює проблему у дослідженні соціальної природи цього феномену. Кращому розумінню сутності та змісту системи поділу влади сприяє визначення функцій, які система поділу влади виконує як соціальний інститут, а також аналіз умов, за яких вона може найкраще працювати.

Держави, які проходять процес демократизації політичної системи зіштовхуються з проблемою розподілу повноважень між гілками влади. У кожній державі система стримувань та противаг працює по-різному, але в кожній демократичній державі принцип поділу влади та використання механізмів системи стримувань та противаг передбачає обмеження повноважень певного полюса влади та прагнення забезпечити баланс між повноваженнями влади. Саме з його допомогою можна завадити намаганням зосередити всю повноту влади однією особою або інститутом і таким чином досягти ефективної децентралізації влади, створити умови для ефективного розвитку і зміцнення демократії.

Згідно з традиційним визначенням четвертого президента США Медісона система стримувань та противаг розуміється як механізм, що перешкоджає зловживанню владою [56].

Наявність ефективної системи стримувань та противаг є запорукою демократичного розвитку держави. Слід підкреслити одні з головних особливостей системи стримувань і противаг, наявність яких, на наш погляд, робить сучасну державу демократичною:

1. Система стримувань та противаг вийшла за межі поділу влади. Н. Гайдаєнко зазначає що, сьогодні система стримувань і противаг виходить поза межі принципу поділу влади. Вона пише, що «зараз активно розвивається процес становлення окремої теорії системи стримувань і противаг» [7]. Система стримувань та противаг трансформується, набуває нових рис, перевищує державну владу і поширюється на всі політичні сили в демократичній державі.

2. Залежність функціонального змісту системи стримувань та противаг від форми правління. Наприклад, парламентська республіка керується системою стримувань і противаг у формуванні уряду парламентом, тоді як у президентській республіці уряд формується президентом.

3. Розподіл взаємодій та взаємозалежностей по горизонталі та вертикалі. Оцінюючи елементи системи стримувань і противаг, слід мати на увазі, що вони виконують функцію забезпечення рівноваги та контролю не тільки в площині владної горизонталі, але й поширюються на вертикаль і показуються у взаємодії вищих і

нижчих рівнів. Все частіше і частіше, особливо в українських реаліях, вони порушують питання децентралізації державної влади. У цьому контексті делегування повноважень місцевим громадам та наявність «зворотного зв'язку» можна розглядати як важливі елементи системи стримувань та противаг у структурі владної вертикалі.

4. Залежність від національних особливостей держави. Створення та функціонування системи стримувань та противаг залежить від культурних, історичних та економічних особливостей держави, а також від характеру державного апарату.

5. Чітко означений характер елементів системи стримувань та противаг. В конституціях переважної частини демократичних країн чітко закріпленими є порядок здійснення імпичменту, використання права вето чи підстави для розпуску законодавчого органу.

Система стримувань і противаг як сукупність елементів реалізації влади в державі має свої переваги та недоліки, які продиктовані структурою державотворчого процесу в кожній республіці, сукупністю унікальних детермінант політичних процесів та національними традиціями. Однак для держави, яка позиціює себе як демократичну, якщо система стримувань та противаг працює - це запорука підтримання конституційного ладу та сприяння сталому демократичному розвитку. Тому, на наш погляд, доцільно розглянути систему стримувань та противаг у таких вимірах:

1. Юридичний. Це стосується положень, що містяться в законах про розподіл владних повноважень. Правовий вимір функціонування системи контролю та балансу стосується існування чітко визначених компетенцій, їх послідовності, цілеспрямованості та можливості їх реалізації в політичних реаліях даної держави. Елементи системи стримувань та противаг повинні бути чітко визначені в державному законодавстві [8; 50].

2. Фактичний. При дослідженні фактичного вимірювання функціонування системи стримувань та противаг, перш за все, йдеться про дотримання законодавчих вимог та їх впровадження на практиці. Формально встановлені повноваження повинні здійснюватися на практиці згідно з усіма вимогами, що містяться в букві закону.

Про рівень фактичного здійснення повноважень у системі контролю та балансу свідчить наявність або відсутність корупційних злочинів, неможливість використання адміністративного ресурсу, належний рівень відповідальності осіб, які мають владу. У соціальному контексті аналіз фактичного виміру системи стримувань та противаг особливо свідчить про виявлення рівня демократичності держави.

3. *Горизонтальний* - належить до поділу влади та взаємних обмежень між органами влади. Беручи до уваги горизонтальний вимір системи стримувань та противаг, слід враховувати наявність взаємних повноважень між органами влади.

4. *Вертикальний*. У федеративних державах система стримувань та противаг зосереджена на вертикальній взаємодії. Місцевим громадам та регіонам делеговано значну частину повноважень, що здійснюються на місцях.

У своїй роботі ми досліджуємо систему стримувань та противаг у горизонтальному, юридичному та фактичному вимірах. Ми наголошуємо що наше дослідження буде зосереджене на повноваженнях та взаємодії трьох офіційних гілок влади. Тому для зручності наукових досліджень ми керуватимемось наступним визначенням цього явища: **система стримувань та противаг** між гілками влади - це структурна сукупність елементів взаємодії між гілками влади, перенесена від законодавчого закріплення до практичної соціотехнологічної реалізації, та спрямована на забезпечення балансу між полюсами влади, демократизації країни та недопущення узурпації влади.

Процес демократизації політичної системи слід розуміти як поступове набуття суспільством визначених принципів в результаті демократичних змін. Демократія буквально розуміється як «народовладдя». У політичній соціології традиційною темою дискусій стало питання про те, наскільки сумісне з демократією існування елітних груп. З класичної теорії еліти відомо, що демократія в чистому вигляді неможлива. На цій підставі деякі сучасні вчені (наприклад, Р. Даль) вважають за необхідне замінити традиційне поняття «демократія» новим - «поліархія», яке точніше передає реальне розставлення політичних сил [54, р. 160]. Будь-яка демократія здійснюється, згідно з цією думкою, відокремленою групою людей, яким делегуються певні повноваження. В результаті вона перестає бути справжньою

демократією, поступаючись місцем олігархії обраної меншини. Слідуючи цій логіці, безглуздо говорити про будь-який поділ влади, бо влада завжди знаходиться в руках панівної меншості, не зацікавленої в її поділі. Серед соціологів є як прихильники такої точки зору, так і її опоненти. На думку останніх, розвиток демократії (якщо мати на увазі представницьку демократію сучасності), можливий в результаті наростального суперництва різних елітних груп, які становили колись одну монолітну еліту. В основі процесу плюралізації еліт - складність управління, необхідність ширшого залучення фахівців, диференціація і професіоналізація елітних груп. Таким чином, демократія може бути забезпечена не тільки і не стільки шляхом поділу влади, скільки завдяки поділу еліт, конкуренції груп можновладців, їх боротьбі за вплив у суспільстві. Принципу поділу влади при цьому відводиться дуже важливе місце, оскільки він сприяє інституціоналізації різних елітних груп, забезпечує їх взаємний контроль. З найбільшим успіхом у контексті нашого дослідження зміст демократії виявляє плюралістичний підхід до цього явища. У теорії поліархії американського політолога Р. Даля йде мова про те, що основою плюралістичної демократії є «існування великої кількості організованих інтересів, які конкурують між собою за політичну владу і вплив, взаємно контролюють один одного й обмежують владу» [54, р. 161]. У нашій роботі ми зв'язуємо демократію з демократичним поділом влади, беручи до уваги такі фундаментальні аспекти демократичного правління, як управління більшістю та громадянська відповідальність; запобігання узурпації влади; здійснення влади на основі толерантності, співпраці та компромісів. Розглядаючи такий підхід до демократії, можна сказати, що система стримувань та противаг, як основна складова демократичного поділу влади на три гілки, є показником рівня демократизації політичної системи.

Під **демократією** ми розуміємо такий тип політичної системи, в якій при класичному розподілі влади, гілки влади мають набір повноважень, в яких їх взаємодія підтримує рівновагу, спрямовану на те, щоб одна з гілок не монополізувала владу. В таких умовах державна влада здійснюється ефективно, органи влади підтримують рівність, здійснюючи свої повноваження самостійно.

На наш погляд, **демократизацію** слід розглядати як динамічний і прогресивний розвиток, спрямований на поліпшення балансу демократичного поділу влади та змін, спрямованих на покращення ефективного здійснення державної влади. Якщо розглядати демократизацію суспільства в контексті теорії соціальних змін, то в перспективі вона постає не як розширення представництва мас, яке далеко не є безмежним, а перш за все як формування особливого кваліфікованого керівного класу, якому властивий ряд основних рис. Це наростає число елітних груп з паралельним зменшенням їх влади; руйнування їх виняткового статусу в очах суспільства, тобто перетворення з привілейованих в професійні; зміна якісного складу елітних груп, в яких повинні переважати вчені фахівці в області економіки, політики, права і т.д., а не функціонери традиційного типу. Демократизація соціальних відносин знизу і їх раціональна організація зверху дозволять уникнути крайнощів і забезпечити умови для соціального прогресу.

Ефективність влади безпосередньо показується на функціях, які виконує система стримувань та противаг як умова демократії.

На наш погляд, функції системи стримувань та противаг системи повинні включати:

1. Запобігання узурпації влади, протидія індивідуальному прийняттю рішень та монополії влади.
2. Забезпечення стабільності політичної системи суспільства та забезпечення сталості конституційного ладу.
3. Повноваження влади регулюються законом, чітко розмежовуються між гілками влади та створюють межі, що запобігають зловживанню владою.
4. Забезпечення належного рівня прав і свобод людини й громадянина через незалежність судів та суддів, можливість повного захисту інтересів суспільства за допомогою неупередженої та незалежної судової влади.
5. Демократизація процесів прийняття державних рішень базується на лояльній конкуренції гілок влади, паритетних умовах прийняття владою рішень з урахуванням інтересів суспільства.

6. Забезпечення високого рівня законності та еквівалентності відповідальності гілок влади перед законом.

7. Обмеження можливостей корупції, олігархізації, використання адміністративного ресурсу та кумівства.

Існують наступні загальні напрями впровадження системи стримувань та противаг в її горизонтальному вимірі:

1) вплив президента на парламент

- право вето;
- право розпуску парламенту;
- право законодавчої ініціативи.

2) вплив парламенту на президента

- імпічмент;
- обрання президента.

3) вплив президента на уряд

- відправлення уряду у відставку;
- формування уряду;
- очолення уряду.

Виходячи з наведеної інформації, ми можемо виділити такі найважливіші механізми впливу системи стримувань та противаг:

1) **Вето** – «заборона або призупинення верховним органом держави введення в дію постанови законодавчого органу» [29, с. 26]. Глава держави має право вето на закони, прийняті парламентом.

У конституційній практиці інших країн відомі такі види вето:

А) Абсолютне вето є прерогативою лідерів монархічних держав (хоча воно діє лише в абсолютних та подвійних монархіях) і не може бути скасовано в парламенті. У сучасних демократичних республіках «абсолютне вето існує формально, використовується і часто трактується як важливий інструмент глави держави у випадку кризи або політичного протистояння» [29, с. 27]. У конституційно-правовій практиці європейських держав цим правом володіють лише монархи, але воно не використовувалось понад два століття [3].

Б) Відкладене / відносне вето - це право глави держави повернути законопроект на повторний розгляд або обговорення в парламенті. Це вето може бути скасовано парламентом [28].

В) Вибіркове вето дозволяє главам держав вводити заборону не на весь закон, а на окремі статті, параграфи та розділи.

Г) «Кишенькове» вето застосовується у США, коли десятиденний термін для розгляду законопроектом Президентом закінчується із закінченням сесії парламенту або перенесенням сесій парламенту. Зазвичай це штучна ситуація, коли президент має можливість покласти законопроект до кишені, якщо йому він не подобається. Глава держави не хоче його підписувати й водночас не хоче застосовувати відкладне вето, оскільки призупинене вето може підірвати його авторитет. Під приводом перевищення десятиденного терміну закон не має юридичної сили, але також не визнає скасованої відстрочки вето президента [3].

Відповідно до можливості подолання вето президента розрізняють «сильне» (коли для його подолання потрібно 2/3 або 3/4 голосів парламентаріїв) і «слабке» (мається на увазі абсолютна парламентська більшість) вето [3]. У сучасних демократіях подолання вето президента означає його політичну слабкість і нездатність здійснити значний вплив на політичний процес.

2) **Право законодавчої ініціативи** – є конституційно визначеним правом пропонувати новий закон.

Внесення законопроекту як реалізація права законодавчої ініціативи є відповідною реакцією суспільства на необхідність подолання відсутності правового регулювання конкретної соціальної проблеми.

Суб'єктом права законодавчої ініціативи у світовій політичній практиці можуть бути не лише гілки влади, а й окремі посадові особи.

Щобільше, особливістю парламентаризму багатьох європейських країн є народна законодавча ініціатива як елемент прямої демократії. Як пише соціолог Кириченко: «Громадяни з виборчим правом можуть у певних формах вимагати прийняття нового закону або змін до чинного закону, і парламент повинен врахувати таку вимогу, але не зобов'язаний її виконувати» [16].

3) **Імпічмент** - це процес, за допомогою якого законодавчий орган або інший юридично створений трибунал ініціює звинувачення проти державної посадової особи за неправомірні дії. Результатом імпічменту є дострокове припинення повноважень обвинуваченої посадової особи. Найчастіше парламент накладає імпічмент на президента.

Існують такі важливі підходи розуміння імпічменту:

- імпічмент як особливий порядок обвинувачення вищих посадових осіб за рішенням парламенту;
- імпічмент як специфічна форма парламентського контролю за діяльністю глави держави в демократичному суспільстві;
- імпічмент як процедура протидії авторитаризму та свавілля з боку глави держави з метою гарантування національної безпеки;
- імпічмент як форма притягнення глави держави до суду за вчинення злочину, несумісного з подальшим зайняттям відповідної посади [15; 55].

Контроль парламентом глави держави у формі імпічменту є важливою гарантією підтримання конституційного ладу в державі та запобігання зловживанням владою.

4) **Вотум недовіри** є вираженням парламентського несхвалення політичної лінії чи певних дій уряду чи окремого міністра шляхом голосування. Ініціатива висловлення недовіри може виходити від парламентських фракцій або груп депутатів. У політичній практиці висловлення недовіри призводить або до відставки уряду та формування нового уряду, або до розпуску парламенту та дострокових парламентських виборів. У парламентських та змішаних республіках та конституційних монархіях уряд потребує довіри парламенту чи нижньої палати. Для контролю уряду в цих країнах конституції передбачають можливість висловлення недовіри уряду [20].

Слід зазначити, що існування такого механізму в системі стримувань та противаг є суттєвою гарантією належного виконання урядом власних функцій.

5) **Контрасигнація** - за А. Колисенко, «скріплення акта глави держави підписами прем'єр-міністра та міністра, відповідального за виконання цього акту, в

результаті чого вони беруть на себе юридичну та політичну відповідальність за акт глави держави» [17, с. 34].

Функціонування цього елемента системи стримувань і противаг у сучасних державах є не тільки виявом зняття відповідальності з глави держави й перенесення її на окремих представників уряду. Водночас контрасигнація виконує ряд важливих для життєздатності демократичного правління функцій у державі, а саме: є свідченням колегіальності прийняття політичних рішень між урядом і главою держави; забезпечує гарантії проти зловживання владними повноваженнями та підтримує стабільність політичної системи [49; 51].

б) Призначення ключових державних службовців - процедура формування кадрів на ключові посади в державному апараті, що має вирішальний вплив на важливі сфери суспільного життя.

Фактори, що впливають на призначення ключових посадових осіб у державі, мають особливе значення у формуванні кадрів державних органів.

Під час формування персонального складу гілок влади особливо важливими є фактори впливу на призначення ключових посадовців в державі.

На наш погляд, за всіма цими елементами ми можемо виділити такі загальні ознаки:

1. Усі елементи системи мають чітко визначені національним законодавством місця та повноваження.

2. Найважливіші елементи системи стримувань та противаг реалізуються у формі послідовних дій та процедур, спрямованих на досягнення конкретної мети.

3. Елементи системи стримувань та противаг вимагають всебічного аналізу і не можуть розглядатися в односторонньому порядку та окремо. Зрештою, один і той же елемент є стримувальним фактором для однієї гілки влади та противагою іншій.

4. Набір елементів системи контролю і балансу є унікальним. У кожній країні на його наповнення впливає ряд факторів, включаючи історичні, культурні та інші умови функціонування держави.

Основою кожної демократичної держави є не лише формальне впорядкування, а й практичне впровадження та ефективне застосування принципу поділу влади,

ядром якого є система стримувань та противаг. Тому для підтримання демократичного порядку дуже важливо дотримуватись усіх стримувань та противаг у кожній гілці влади.

Висновки до другого розділу: сьогодні сформувалось три основних підходи до визначення соціальної технології - інструменталістська, соціально-детерміністична та концепція автономної технології. У своєму дослідженні загалом, та у визначенні терміну соціальна технологія поділу влади зокрема, ми будемо спиратись на соціально-детерміністичну концепцію. Ця технологія не є нейтральним інструментом для розв'язання проблем, але вона є вираженням соціальних, політичних та культурних цінностей. В технології реалізуються не тільки технічні судження, а і соціальні цінності та інтереси тих, хто її проектує та використовує. Соціальна технологія поділу влади - це інструмент для розв'язання проблем у відносинах між інститутами влади та між державою та суспільством, який залежить від соціальних, політичних та культурних цінностей того хто її проектує та використовує.

Під системою стримувань та противаг необхідно розуміти структурну сукупність елементів взаємодії між гілками влади, перенесену від законодавчого закріплення до практичної соціотехнологічної реалізації, та спрямовану на забезпечення балансу між полюсами влади, демократизації країни та недопущення узурпації влади.

Ключовими елементами системи стримувань і противаг є право вето, право законодавчої ініціативи, імпічмент, вотум недовіри, контрасигнація, розпуск парламенту та призначення ключових чиновників.

ІІІ РОЗДІЛ. СПЕЦИФІКА СИСТЕМИ СТРИМУВАНЬ ТА ПРОТИВАГ В УКРАЇНІ

3.1 Соціально-політичні передумови змін форм правління в Україні

Держава Україна знаходиться в пошуках ідеальної форми правління протягом всієї незалежної історії. Це є результатом того, що на зміну форми правління прямо впливали певні політичні передумови. Розглянемо політичні детермінанти змін у формі правління відповідно до визначених нами періодів.

I. **Період 1991 – 2003 рр.** Після отримання незалежності держава Україна отримала багато проблемних питань, які потребували швидкого розв'язання. Україна стала центром політичних змін.

Початок процесу системних змін в незалежній Україні, наслідки яких тривають і донині, характерний наступним:

1. Відсутність сформованої ринкової економіки. Після зруйнування планової економічної моделі в результаті припинення існування СРСР Україна повинна була розбудувати нову економічну систему. Через відсутність єдиної ідеологічної орієнтації на ринкові та економічні перетворення, українська влада уповільнила процес адаптації до нових політичних реалій [1].

2. Відсутність демократичної політичної практики через панування тоталітаризму.

3. Перманентна недосконалість законодавчої бази для повної реалізації республіканської форми правління.

4. Відсутність політичної культури у громадян. Це є результатом провадження комуністичним режимом політики придушення будь-яких проявів національної свідомості [48].

Як пишуть у своїй роботі, виокремлюючи соціологічні передумови формування українського політичного суспільства, українські соціологи Головаха та Паніна, основними складовими сталої інституціональної системи в Україні на початку незалежності, які дістались нашому суспільству від радянського минулого були: «1) законодавча база, що визначає легальність суспільного устрою, 2) всеосяжна інституціональна інфраструктура, що включає потужний репресивний апарат і перевірену часом владну вертикаль, і, нарешті, 3) згода переважної більшості населення сприймати радянський порядок життя як природний, здебільшого прийнятний, а відтак і легітимний — цілком могли забезпечувати подальше існування держави, попри серйозні економічні негаразди, опозиційні настрої частини творчої інтелігенції, несприятливі зовнішньополітичні умови й локальні воєнні поразки» [11, с. 34].

Данні фактори уповільнили процес демократизації молодого української держави. Ці проблеми наочно видно не тільки в громадському житті, а й у роботі гілок державної влади.

Положення справ змінило прийняття «Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні принципи організації та функціонування державної влади та місцевого самоврядування в Україні». До прийняття нової Конституції України 1996 року в Україні була президентська республіка [18].

Конституція України 1996 р. затвердила президентсько-парламентську форму правління. Слід зазначити, що вона по суті мала авторитарний нахил, дуже притаманний посткомуністичним державам того часу, що як результат мало негативний вплив на суспільство. Як пишуть Головаха та Паніна про тогочасну соціальну ситуацію в Україні: «У системі координат закрите – відкрите суспільство Україна посіла вельми своєрідну позицію напіввідкритого суспільства зі значним просуванням до відкритості лінією політичних свобод і вкрай незначним — в економічній сфері» [11, с. 35].

II. Період 2004 – 2009 рр. В Україні у 2003-2004 роках спостерігаються значні зміни в політичних процесах. На тлі наростальної соціальної напруженості президентські вибори 2004 року стали переломними в політичній історії України. Соціальне незадоволення політичною елітою та воля до значних демократичних змін засвідчили амбітні плани українського народу щодо заміни старої політичної еліти новою. Основними причинами змін у системі стримувань та противаг між органами влади в Україні у 2002-2006 рр. були:

1. *Період політичної кризи в Україні.* В період з 2002 по 2004 проти президента Леоніда Кучми почали формуватися опозиційні політичні сили, дедалі більше посилюючи свій соціальний вплив, і почали боротьбу з урядом за демократизацію суспільного життя.

2. *Майдан 2004 року як вияв прагнень українців до відстоювання демократичних прав та свобод.* Вирішальними для України стали події Помаранчевої революції 2004 року, яка показала готовність людей до демократичних змін та підтвердила демократичний прогрес та амбіції українців у боротьбі з тиском уряду. Наслідком цієї події стали зміни у керівній політичній еліті й почався час реформ у всіх сферах суспільного життя [21].

3. *Зміна форми правління на парламентсько-президентську.* На тлі демократичних змін питання конституційної реформи в Україні стало пріоритетним. 8 грудня 2004 року Верховна Рада України проголосувала за Закон України «Про внесення змін до Конституції України», який запровадив значний перерозподіл повноважень між Президентом, Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України. Започатковано конституційну реформу з метою запровадження ефективної системи стримувань та противаг та збалансування компетенції між органами влади [33]. Закон передбачав уніфікацію проблемних аспектів Основного закону 1996 року, демократизацію функціонування органів влади та встановлення логічних і чітких демократичних принципів співпраці між ними. Цей закон став першим кроком до демократизації та сприяв закріпленню парламентсько-президентської форми правління як оптимальної для нашої держави.

4. *Прагнення та перші кроки у створенні демократичної коаліції у Верховній Раді України.* На парламентських виборах 2006 року перемогу здобула Помаранчева коаліція (Наша Україна, Блок Юлії Тимошенко (БЮТ) та Соціалістична партія України), але з ініціативи Президента Ющенка та через розбіжності у деяких кадрових питаннях почав затягуватись процес формування владної коаліції, що призвело до повної зміни вибору народу. В результаті замість уряду із запланованої «Демократичної коаліції» було сформовано уряд Віктора Януковича (який функціонував з 4 серпня 2006 року по 17 грудня 2007 року) [13].

7 липня 2006 року було офіційно сформовано антикризову коаліцію, до якої відповідно до Закону України «Про створення Антикризової коаліції у Верховній Раді України» входили такі фракції: Партія Регіонів, Соціалістична партія України, Комуністична партія України» (загалом 236 депутатів) [41].

5. *Невиправдані очікування населення на політичні зміни.* Події Помаранчевої революції 2004 року змінили не лише хід української політичної історії, а й спосіб сприйняття України міжнародною спільнотою. Образ нашої країни як демократії значно посилювався, особливо в очах НАТО та ЄС [12]. Однак внутрішньополітичні суперечності та нестабільність призвели до внутрішньополітичної кризи через рік після приходу до влади демократично обраного президента, спричиненої

розбіжностями між президентом Ющенком та його провладною коаліцією, яку не вдалося створити. Тому ситуація в суспільстві погіршилася, Президент оголосив про дострокові вибори до Верховної Ради [21].

III період. 2010 - 2014 рр. Розглянемо особливості системних перетворень у 2010 - 2014 роках:

1. Повернення України до конституції зразка 1996 року та президентсько-парламентської форми правління. 25 лютого 2010 року Віктора Януковича було обрано Президентом України. Політика новообраного президента була досить суперечливою. Насамперед серед громадськості зростала стурбованість позицією нового уряду щодо широких повноважень Президента, що було результатом рішення Конституційного Суду, який фактично відновив в Україні положення Конституції 1996 року. У своєму рішенні від 30 вересня 2010 р. № 20-рп / 2010 «Конституційний Суд України визнав Закон України «Про внесення змін до Конституції України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV» невідповідним Конституції України через порушення конституційної процедури його розгляду та прийняття» [45, с. 1].

2. Падіння показників демократії та збільшення авторитарних тенденцій в управлінні. Амбітні плани реформ на всіх рівнях з реальними шансами на їх реалізацію (через концентрацію реальної влади в руках Президента) дали протилежний ефект - розмивання політичного суперництва з тенденцією до авторитаризму. Це, своєю чергою, вплинуло на економічні показники України, а також на рівень демократії в нашій країні. Адже індекс демократії за часів президентства Януковича різко впав: Україна перейшла з категорії «неповна (недосконала) демократія» в категорію «перехідних (гібридних) режимів» з найнижчим показником за всю свою історію у 2014 році [57].

3. Проросійська зовнішня політика та реакція суспільства. Негативні тенденції руйнування демократичних основ розвитку України були також помітні в зовнішній політиці України. Хоча Віктор Янукович оголошував про більш тісну співпрацю з ЄС з самого початку свого президентства, зовнішня політика України під його керівництвом була більше зосереджена на Росії. Як результат, наприкінці 2013 року розпочались акції протесту проти режиму Віктора Януковича. Вони значно

поширилися після різкого розгону демонстрацій у Києві в ніч на 30 листопада 2013 року. Протести, що проходили з кінця 2013 року у формі мітингів, демонстрацій, страйків студентів та жорстокого протистояння влади, призвели до відкритого насильницького протистояння, що згодом переросло в Революцію Гідності. Реакцією уряду на Революцію Гідності було підписання «диктаторських законів» 16 січня 2014 р. Ці закони отримали назву «диктаторські», оскільки передбачали арешти за проведення мітингів і навіть за носіння касок, розбиття намету або допомогу мітингувальникам. Крім того, положення обмежували свободу вираження поглядів засобами масової інформації та накладали покарання за наклеп та дії, які режим вважав екстремістськими. 18 лютого на Майдані Незалежності почалися акції протесту, які завершилися жертвами серед демонстрантів. Однак навіть ці трагічні події не змогли змусити людей розійтися. 21 лютого 2014 року між лідерами опозиції та Віктором Януковичем було підписано угоду про врегулювання кризи в Україні. Того ж дня абсолютна більшість депутатів вирішила відновити Конституцію 2004 року. Відповідно до цієї резолюції, протягом 48 годин після її підписання слід відновити Конституцію України 2004 року та призначити новий коаліційний уряд; до вересня 2014 р. - має відбутися конституційна реформа; до грудня 2014 року - дострокові президентські вибори, перед якими мають прийняти нове виборче законодавство та обрати нову ЦВК; випадки насильства мають розслідуватись під наглядом Ради Європи, і влада та опозиція повинні були відмовитись від насильства.

4. Внутрішньополітичні зміни та агресія Російської Федерації. Незабаром після підписання угоди Віктор Янукович втік до Російської Федерації, а 1 березня Рада Федерації підтримала прохання Володимира Путіна про введення військ в Україну. 16 березня в Криму відбувся незаконний референдум про приєднання до Російської Федерації. 20 березня Державна дума Російської Федерації оголосила про приєднання Криму до Росії, а новий уряд у Києві не зміг відбити агресію. Таким чином, Крим був анексований. Зважаючи на те, що Росії вдалося захопити півострів без опору, 30 березня небезпека військового нападу на східні території України досягла критичного рівня. Незабаром у містах східної України розпочалися мітинги та акції протесту під проросійськими гаслами, а також рейди та конфіскація

адміністративних будівель. У травні на Донбасі бойовики провели псевдореферендум під дулами гвинтівок. Відразу після оголошення псевдореспублік російські найманці розпочали активний наступ проти української армії. Однією з найзапекліших і найстрашніших битв був Іловайський котел. Війна на сході України триває донині [9; 23; 53].

IV період. 2014 - 2021 роки. Основними рисами цього періоду є:

1. *Прозахідні сили прийшли до влади, і вектор зовнішньої політики України змінився.* 25 травня 2014 року Україна обрала Петра Порошенка новим главою держави. Україна отримала значну підтримку прозахідної коаліції. Попри рішучу підтримку України західною коаліцією, неодноразові санкції проти Російської Федерації та неодноразові спроби мирного припинення бойових дій Мінськими домовленостями, внутрішньополітична ситуація залишалася надзвичайно напруженою, супроводжуваною інфляцією та іншими коливаннями, пов'язаними з економічними кризами. Це вплинуло на суспільний настрій. Однак слід звернути увагу на надзвичайно складні умови, в яких опинилася українська економіка, внаслідок бойових дій на Донбасі та значних бюджетних витрат на військові цілі. Варто також зазначити, що, попри кризу 2015 року, Україні вдалося стабілізувати економічну ситуацію до 2019 року і навіть забезпечити зростання ВВП на душу населення [47]. Окрім повернення до Конституції 2004 р. як одного з наслідків Революції Гідності, 7 лютого 2019 р. з ініціативи Порошенка проголосовано закон «Про внесення змін до Конституції України», в якому серед інших повноважень Президента було зобов'язано забезпечувати реалізацію стратегічного курсу держави на отримання повноправного членства України в Європейському Союзі та в НАТО [35]. Отже, наше прагнення до інтеграції з європейським та євроатлантичним простором було висловлене в Конституції на найвищому рівні.

2. *Демократизація суспільства в умовах війни.* Попри значні зусилля України для завершення війни на сході України нашій країні вдалося підтримати стабільний індекс демократії у 2015-2019 рр., який становив 0,21 [57]. З розвитком агресії проти України Російська Федерація втратила більшу частину міжнародної

підтримки, потрапила в міжнародну ізоляцію та отримала статус держави-агресора на міжнародній арені.

3. Розподіл влади в державі на основі парламентсько-президентської республіки. Оскільки одним із наслідків Революції гідності було повернення до парламентсько-президентської форми правління, а отже, і до Конституції 2004 року, можна стверджувати, що з 2014 року українська влада чітко сформулювала думку, що на цьому етапі розвиток є оптимальним і демократичним. Слід зазначити, що президент Порошенко чітко зайняв позицію, що більшість повноважень слід делегувати парламенту, а прем'єр-міністр Гройсман ініціював проведення реформи децентралізації, яка сприятиме вертикальному вимірюванню стримувань і противаг. 2014-2018 роки - це перший етап децентралізації державної влади в Україні. У квітні 2014 року уряд України затвердив основний документ - Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади. Згодом було затверджено План дій щодо його реалізації, який ініціював реформу. Крім того, було прийнято низку законів, які ініціювали створення об'єднаних територіальних громад та сприяли реалізації регіональної політики.

4. Безпрецедентні президентські вибори у 2019 році та прихід до влади опозиційної більшості. 31 березня 2019 року відбувся перший тур чергових виборів Президента України. За його результатами тодішній президент України П. Порошенко та нове обличчя української політики - актор та комік Володимир Зеленський увійшли до другого туру. На тлі кризи легітимності, корупційних скандалів та невиправданих очікувань від попереднього президента В. Зеленський набрав рекордні 73,22% голосів [6]. Ці вибори вважаються безпрецедентними саме тому, що вперше в незалежній Україні людина, яка не має політичного досвіду, посіла найвищу посаду в країні, а також тому, що йому вдалося заручитися підтримкою такої великої частини електорату.

Вже під час інавгураційної промови новообраний Президент України скористався правом розпуску парламенту (основною причиною використання цього елемента системи стримування та противаг була відсутність коаліції у Верховній Раді) при призначенні дати парламентських виборів на 21 липня 2019 р.

За результатами дострокових виборів до Верховної Ради, новостворена пропрезидентська партія «Слуга народу» отримала абсолютну більшість місць. Новоутворена політична сила отримала 254 з 450 депутатських місць. Отже, на українській політичній арені ми маємо справу з винятковою ситуацією, що характеризується такими особливостями:

1. Однопартійна більшість у Верховній Раді України (фракція «Слуга народу»).
2. Парламентсько-президентська форма правління та здійснення державної влади на основі демократії можуть змінитися. Врешті-решт, роль Верховної Ради у стримуванні дій президента та запобіганні прийняттю президентських рішень зменшилась.
3. На прикладі ситуації, яка склалася між владою в Україні у 2019-2021 рр. мова йде про вирішальну роль внутрішньої консолідації органів влади та показову роль Верховної Ради як колегіального органу для прийняття законодавчих актів рішення.
4. Існує потенційна загроза повному функціонуванню системи стримувань та противаг з можливістю деформації або зміни окремих її елементів.
5. Опозиційні сили є слабо консолідованими. Такий розподіл сил всередині Верховної Ради України потенційно знижує демократичність прийняття законодавчих рішень та реалізацію такого елемента системи стримувань і противаг, як законодавча ініціатива.

3.2. Особливості дії технологій системи стримувань та противаг в умовах змін у Конституції України

Система стримувань і противаг законодавчо оформилась 8 червня 1995 року в Конституційному договорі. Даний документ став головним кроком до прийняття першої Конституції України, бо Договір вперше встановив засади поділу гілок влади. Конституційним договором було визначено, що відсутність у державі основного закону «... унеможливилює належне функціонування всього державного механізму як у центрі, так і на місцях, стримує проведення економічних реформ» [18, с. 5].

Конституційний договір задекларував прагнення державної влади до її самореформування на засадах чіткого розподілу повноважень між її законодавчою та виконавчою гілками. Згідно з Конституційним договором в Україні було задекларовано президентсько-республіканську форму правління.

Договір був покликаний чітко розділити повноваження між законодавчою та виконавчою гілками влади. Договір встановив в державі президентську форму правління, хоча набір елементів стримувань та противаг був нетиповим для традиційної президентської республіки. Конституційний договір передбачав наявність *«призначення ключових державних посадовців, права вето, законодавчої ініціативи, вотуму недовіри»* [18, с. 7]. Конституційним договором не було передбачено можливості імпічменту та розпуску парламенту.

Питання судової гілки влади регулював V Розділ Конституційного договору, в ньому було встановлено, що судова гілка влади є незалежною: *«Заборонялось втручатись в процес правосуддя, а статус суддів та порядок їх призначення мали б визначати Конституція України та закони України»* [18, с. 10].

Конституція України прийнята 28 червня 1996 року вперше унормувала розгалужену систему стримувань і противаг [19]. Конституція затвердила президентсько-парламентську форму правління та відповідний до неї набір елементів системи стримувань та противаг. Надалі система стримувань та противаг зазнала змін під час конституційної реформи 2004 р.

У своєму дослідженні, ми дійшли висновку, що історію змін елементів системи стримувань та противаг між гілками державної влади можна дивитись, розглядаючи їх нормативне утвердження у відповідних нормативно-правових актах України.

Імпічмент.

Конституційний договір 1995 року не надав Верховній Раді право притягнути Президента до відповідальності за допомогою процедури імпічменту. Верховна Рада була позбавлена будь-якої можливості впливу на Президента, що сильно схиляло полюси влади на користь Президента [18].

Конституція 1996 року вперше передбачала Статтю 111, згідно з якою *«Президента України може бути усунено з поста Верховною Радою України в*

порядку імпічменту в разі вчинення ним державної зради або іншого злочину» [19, с. 48].

Процедура імпічменту є предметом постійних активних обговорень. Рішення Конституційного Суду України № 19-рп/2003 від 10.12.2003 року постановило, «що Президент України на час виконання повноважень не несе кримінальної відповідальності, проти нього не може бути порушено кримінальну справу, тому конституційна процедура розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту здійснюється без порушення проти нього кримінальної справи. Імпічмент визначений Конституційним Судом України як позасудовий конституційний процес, за змістом якого Верховна Рада в разі вчинення злочину Президентом України може достроково припинити його повноваження, усунувши його з поста» [44, с. 1]. Важливо зазначити, що до обрання президентом Володимира Зеленського, повністю прописаної процедури імпічменту не існувало. Саме політична воля президента Зеленського та масова народна підтримка сприяли прийняттю такого очікуваного документу.

10 вересня 2019 року Верховною Радою України було проголосовано Закон «Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)», який «вперше утвердив правові та організаційні засади притягнення Президента України до конституційної відповідальності в порядку імпічменту» [38, с. 1]. Закон став першим в історії незалежної України нормативно-правовим актом, який регламентує поетапність здійснення процедури імпічменту в Україні. Законом передбачено участь у процедурі імпічменту Конституційного Суду України, який стежить за дотриманням конституційної процедури розслідування й розгляду справи, та Верховного Суду України, який надає висновок про те, що діяння, в яких звинувачують Президента, містять ознаки державної зради чи іншого злочину [38].

Механізм реалізації процедури імпічменту:

1. Письмове подання в Раді. Процедура імпічменту починається з письмового подання, під яким підписалися мінімум 226 депутатів. Документ вноситься в парламент відповідно до регламенту. У ньому прописують вимогу створити тимчасову слідчу комісію, що містить докази злочинів президента.

2. *Обговорення документу в Раді.* Документ обговорюється в сесійній залі на наступному пленарному засіданні після його внесення. Депутати повинні проголосувати за включення цього питання як невідкладного до порядку денного. Про це спікер повинен повідомити президента і главу Конституційного суду.

3. *Створення тимчасової слідчої комісії в парламенті (ТСК).* У неї входять депутати від усіх фракцій і груп за принципом пропорційності, спеціальний прокурор і слідчі. Кандидатуру прокурора пропонують ініціатори імпічменту, слідчих - фракції й групи. Профільний комітет Ради розглядає кандидатів і роздає депутатам свої висновки для вивчення. На створення слідчої комісії має піти не більше 30 днів.

4. *Вибір керівних органів в слідчій комісії.* Далі серед членів комісії вибирають главу, заступника, секретаря. При цьому вони не можуть бути членами однієї й тієї ж фракції або групи.

5. *Збір доказів провини президента.* Слідчі можуть викликати свідків, отримувати необхідні документи, допитувати. У президента можуть бути захисники, але не більше п'яти. Спецпрокурор може заблокувати незаконні, на його думку, рішення комісії або слідчих. Також він може відправити на доопрацювання підсумковий проєкт постанови ТСК.

6. *Підготовка висновків ТСК для розгляду в Раді.* Висновки передають голові Верховної Ради або його заступнику. А перед пленарним засіданням з питання імпічменту - депутатам і фельд'єгерською поштою - президенту.

7. *Обговорення висновків комісії в Раді.* На це засідання запрошують президента, генпрокурора, суддів Конституційного суду. Спікер зачитує висновки комісії. Якщо в них є звинувачення - слово дають президенту. Якщо він підтвердить звинувачення, то обговорення не проводять. Якщо спростує - починається обговорення. Рада може заслухати свідків, експертів. Кінцеве слово може взяти один з депутатів, який ініціював імпічмент, член ТСК, президент. Після дебатів проводять таємне голосування по кожному пункту звинувачень.

Засідання Верховної Ради може бути закритим, якщо під час нього будуть викладати факти, які є державною таємницею.

8. *Постанова про звинувачення президента.* Далі Рада на закритому засіданні обговорює проєкт постанови про звинувачення президента або зупинення процедури імпичменту.

9. *Голосування за імпичмент.* Голосують за імпичмент за допомогою паперових бюлетенів на таємному голосуванні. Для подальшого руху має набратися мінімум три чверті голосів від закріпленого в Конституції складу парламенту, тобто 338.

10. *Звернення до Конституційного і Верховного суду.* Якщо постанову про імпичмент прийнято, суди аналізують, дотримувалася чи Рада Конституції та чи є в діях президента ознаки державної зради або інших злочинів.

При несприятливих висновках судів Рада починає усувати недоліки, зазначені у висновках. Процес може затягнутися надовго, включаючи необхідність заново проводити розслідування, а постанову про звинувачення президента треба буде вносити заново.

11. *Проєкт постанови про зняття президента з поста.* Якщо суди не знайшли порушень в процедурі, а також побачили ознаки злочину в діях президента, то в Раду вносять проєкт постанови про зняття президента з поста. Його обговорюють в парламенті, а потім голосують. Для прийняття проєкту постанови про відставку президента необхідні голоси мінімум двох третин парламенту, тобто 300 депутатів.

12. *Голосування за відставку.* Якщо проєкт постанови про звинувачення президента прийнятий, Рада знову трьома чвертями голосів - 338 депутатів - приймає рішення зняти президента з поста в порядку імпичменту [38].

Процедура реалізації імпичменту є майже нереальною та максимально складною.

Законодавча ініціатива.

Конституційний договір 1995 року передбачав, що право законодавчої ініціативи мали народні депутати України, постійні комісії Верховної Ради України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Верховний Суд України та Вищий арбітражний суд України. Закони внесені Президентом повинні були негайно розглянуті Верховною Радою України [18].

Формування судів та призначення суддів.

Конституційний договір 1995 року передбачав, що формування судів вищої юрисдикції та призначення суддів, відбувалося спільно – Президентом та Верховною Радою України, однак Президент, мав переваги у формуванні судових органів. Президент за формального затвердження Верховної Ради призначав половину суддів Конституційного Суду та його Голову. Президент мав право призначати Голову Верховного Суду України та Голову Вищого арбітражного суду України. Призначенню Верховною Радою України підлягав поданий Президентом склад Верховного Суду та Вищого арбітражного суду України. Президент призначав також суддів загальних та арбітражних судів за поданням Міністерства юстиції України на основі погодження з Верховним Судом України та Вищим арбітражним судом України [18].

Конституція 1996 року передбачала, що Президент, Верховна Рада та з'їзд суддів України спільно формували склад Конституційного Суду України. Одночасно стаття 106, п. 23 передбачала, що Президент створює суди у визначеному законом порядку. Пункт 23 статті 106 нещодавно було вилучено, у зв'язку з ухваленням Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 року, згідно з яким «більшу частину повноважень у сфері призначення суддів та формування судів перекладено на спеціалізований незалежний орган – Вищу раду правосуддя» [34].

Вотум недовіри.

Вотум недовіри, згідно з Конституційним договором, давав Верховній Раді право на оголошення всьому особовому складу уряду або окремим його членам недовіри. Успішна реалізація цієї процедури призводила до відставки уряду. Статтею 22 було закріплено можливість «висловити вотум недовіри у разі незгоди з поданою Програмою роботи новоствореного Кабінету Міністрів України. У разі схвалення Програми уряду Верховна Рада України мала право висловити вотум недовіри не раніше, ніж після однорічного строку його роботи» [18, с. 19].

Редакції Конституцій 1996 та 2004 років зазначали, що Верховна Рада України здійснює контроль за Кабінетом Міністрів України та має право прийняти резолюцію недовіри Уряду більшістю від свого конституційного складу. Конституція надавала

Верховній Раді тільки раз за період чергової сесії висловити уряду вотум недовіри. В разі ухвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України він протягом року володіє імунітетом від парламенту [19; 33].

Призначення державних посадовців.

Конституційний договір 1995 р. надавав Президенту такі права: подавати до Верховної Ради пропозиції щодо персонального складу Центральної виборчої комісії, затверджувати склад Ради національної безпеки та оборони, подавати кандидатури Голови Національного банку України, Генерального прокурора, призначати та відкликати дипломатичних представників [18].

Конституція 1996 р. надавала Президенту такі права: призначати на посади та звільняти за згодою Верховної Ради України Голову Антимонопольного комітету України, Голову Фонду державного майна України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України, призначати за згодою Верховної Ради України на посаду Генерального прокурора України та звільняти його з посади, спільно з Верховною Радою України призначати на посади та звільняти з них половину складу Ради Національного банку України та Національної ради з питань телебачення та радіомовлення, подавати подання Верховній Раді України про призначення та звільнення Голови Національного банку України, а також членів Центральної виборчої комісії [19].

Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 08.12.2004 року не запровадив значних змін до даних процедур. Слід згадати, що в Конституцію 2004 року було додано підпункт до п. 12 статті 85, «який говорить про призначення Верховною Радою України Голови Служби безпеки України за поданням Президента» [33, с. 102]. Але щодо призначення Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України – вони, за Конституцією 1996 року, лише потребували надання Верховною Радою згоди на своє призначення [19], а за Конституцією 2004 року – їхнє призначення більшою мірою залежить від Верховної Ради України за формальним поданням Президента [33].

Конституції 1996 р. та 2004 р. передбачали надання Верховною Радою згоди на призначення Президентом Генерального прокурора України та закріплювали право Президента на присвоєння вищих військових та дипломатичних рангів.

Право вето.

Конституційний договір 1995 р. передбачав, що Президент своїм підписом схвалював закони України, які було ухвалено Верховною Радою України. Президент мав право, у разі незгоди, у двотижневий термін ветоувати цей закон та відправити його на повторний розгляд зі своїми зауваженнями. Проте в Договорі не прописано процедури подолання президентського вето, але закріплено обов'язковість повторного розгляду закону, щодо якого було застосовано президентське вето. Водночас Договором передбачено право Верховної Ради України «накласти вето на укази Президента України в разі невідповідності їх Конституції й законам України з одночасним зверненням до Конституційного Суду України» [18, с. 56].

Право вето закріплено в Конституції 1996 року [19]. Проте з Конституції 2004 року вилучено право накласти вето на закони, що стосуються внесення змін до Конституції [33].

Контрасигнація.

Конституцією 2004 року передбачено, що скріпленню підписами Прем'єр-міністра України й міністра, відповідального за його виконання, підлягають такі акти Президента: 1) ті, що стосуються призначення та звільнення глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; прийняття вірчих і відкличних грамот дипломатичних представників іноземних держав; 2) ті, що стосуються Ради національної безпеки України; 3) ті, що стосуються необхідності рішення про запровадження в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошення в разі потреби окремих місцевостей України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з подальшим затвердженням цих рішень Верховною Радою України [33].

Формування та підзвітність уряду.

Відповідно до Конституційного договору, Президент був главою виконавчої гілки влади в Україні. У місячний термін після вступу на посаду або з дня відставки

попереднього складу Уряду він призначав Прем'єр-міністра України та формував склад уряду України – Кабінет Міністрів України. Окрім того, Президент створював, реорганізовував і ліквідував міністерства, відомства та інші центральні та місцеві органи державної виконавчої влади в межах коштів Державного бюджету України, а також призначав і звільняв з посад керівників цих органів. Окрім того, Президент мав вплив на скасування актів центральних та місцевих органів державної виконавчої влади в разі їх невідповідності Конституції, законам України, а також указам і розпорядженням Президента України [18].

Конституція 1996 року передбачала призначення за згодою Верховної Ради України Президентом Прем'єр-міністра України; припинення його повноважень та ухвалення рішення про його відставку. За поданням Прем'єр-міністра України Президент призначав членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняв їхні повноваження на цих посадах. Таким самим чином Президент утворював, реорганізовував та ліквідував міністерства та інші центральні органи виконавчої влади [19]. Але згідно з Конституційною реформою 2004 року, Президент вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання про розгляд ВРУ кандидатури Прем'єр-міністра України в термін не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції, а також вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України та Міністра закордонних справ України. Інших членів Кабінету Міністрів України призначає Верховна Рада України за поданням Прем'єр-міністра України [33].

Згідно з Конституцією 1996 року Президент на власний розсуд міг скасовувати акти Кабінету Міністрів України [19], а за Законом України «Про внесення змін до Конституції України» 2004 року він має право зупинити дію їхніх актів з мотивів невідповідності Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України [33].

Кабінет Міністрів України був підзвітним, відповідальним та складав свої повноваження перед Президентом України за Конституцією 1996 року [19]. Що

призводило до узурпації влади президентом та номінальної, а не реальної ролі Верховної Ради України в питаннях впливу на виконавчу гілку влади.

За Конституцією 2004 року уряд є відповідальний перед Президентом та Верховною Радою України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України [33]. Варто додати, що Кабінет Міністрів України у своїй роботі керувався Конституцією, законами України та актами Президента України, відповідно до Конституції 1996 року.

Важливою різницею між Конституціями 1996 та 2004 років є передбачене виконання обов'язків Президента в разі дострокового припинення ним своїх повноважень: першочергово ці повноваження перекладалися на Прем'єр-міністра України, а згідно з конституційною реформою, їх виконує Голова Верховної Ради України [19; 33]. На наш погляд, такий аспект вказує на вагомий відмінність між президентсько-парламентською та парламентсько-президентською формами правління та є виявом прогресу у демократизації системи поділу влади.

Розпуск парламенту.

Конституційним Договором не було передбачено можливості для Президента розпустити парламент [18]. У версії Конституції 2004 року було додано дві підстави для розпуску парламенту Президентом: якщо впродовж одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліції депутатських фракцій; якщо впродовж шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано його персональний склад [33].

З вище окреслених елементів системи стримувань і противаг зрозуміло, що фактично Конституційний договір 1995 року закріпив президентсько-республіканську форму державного правління в Україні [18]. Про цю форму державного правління свідчило те, що Президент сконцентрував у своїх руках всю повноту виконавчої влади. Окрім того, процедури формування суду вищої юрисдикції, органу конституційного нагляду, а також суддів загальних та арбітражних судів свідчать про фактичну підконтрольність судової гілки влади главі держави. Варто також зазначити, що міністри, керівники інших центральних органів державної влади, керівники органів державної виконавчої влади областей несли

відповідальність перед Президентом України та були йому підзвітними [18]. Єдиним механізмом протипага парламенту щодо Президента було застосування вотуму недовіри уряду. Однак Договір чітко не регламентував всі можливі випадки застосування цього елемента системи стримувань і протипаг.

Система стримувань і протипаг за Конституційним договором характеризувалась дисбалансом між законодавчою та виконавчою гілками влади з більшим впливом останньої. Повноваження Президента поширювалися не лише на виконавчу гілку влади, яка була йому підзвітною та підконтрольною. Глава держави також володів широким колом повноважень щодо судової гілки влади. Фактично судова гілка влади формувалась під впливом та з волі Президента, а законодавча гілка влади залишала за собою право формального призначення їх на посади.

Отож можемо стверджувати, що Конституційний договір закріпив значний дисбаланс у системі стримувань і протипаг на користь виконавчої гілки влади. Зокрема такі широкі повноваження Президента та фактична відсутність контролю за ним з боку інших гілок влади свідчили про тяжіння такої форми правління до авторитаризму. Варто також наголосити, що статтею 28 Договору було затверджено безумовний імунітет Президента – право недоторканності під час здійснення ним своїх повноважень. Зважаючи на обставини, що склалися в молодій східноєвропейській державі на той час, функціонування системи стримувань і протипаг за зразком Конституційного договору було далеким від демократичних ідеалів республіканського правління [18].

Конституція 1996 року закріпила президентсько-парламентську форму правління в Україні. Президент у своїх руках зосередив значну частину повноважень, які стосувалися функціонування виконавчої гілки влади. Більшою мірою Прем'єр-міністр України та Кабінет Міністрів України були підконтрольні та підзвітні Президентові України, а останній мав більший вплив на призначення Прем'єр-міністра та особового складу уряду. Окрім того, Президент володів широким спектром повноважень у кадрових питаннях. На відміну від Конституції зразка 2004 року, раніше Президент мав більший вплив на призначення ключових державних

посадовців, аніж Верховна Рада України. Вплив на судову гілку влади з боку Президента також був значним [19; 33].

3.3 Недоліки системи стримувань та противаг в Україні та шляхи їх вирішення

Сьогодні українська політична система перебуває під впливом радянської політичної спадщини. Україна проходить демократичну трансформацію - процес зміни авторитарних практик минулого на сучасну демократичну владну систему. Зміни, пов'язані з демократичною трансформацією прямо впливають на поділ влади та систему стримувань та противаг, головною метою якої є створення зв'язків між гілками влади та налагодження їх демократичної реалізації. В нашому дослідженні, ми виділяємо такі основні проблеми, які впливають на якісну реалізацію системи стримувань та противаг в Україні й потребують негайного вирішення:

1) Проблема унормованості та гармонійності законів України у питанні утвердження системи стримувань та противаг.

Для того, щоб система стримувань та противаг стала якісною соціальною технологією треба уніфіковане та узгоджене законодавство, яке на юридичному рівні створить умови для практичної ефективної реалізації системи стримувань та противаг. В наш час, українське законодавство створює багато суперечностей і в окремих законах і у взаємодії та узгодженості декількох законів між собою. В українському законодавстві донині немає політико-правових норм, які б усували можливість гілкам влади зловживати повноваженнями та виходити за рамки своїх повноважень. У своєму дослідженні, ми виділяємо декілька суперечливих моментів в українській системі стримувань та противаг.

В Україні в деяких питаннях функціонування системи стримувань та противаг відсутнє нормативно-правове закріплення, або воно не до кінця є доопрацьованим, що призводить до значних проблем в ефективній практичній реалізації системи стримувань та противаг. В українській політичній системі є ситуації, коли певний елемент системи стримувань та противаг повинен бути застосованим, проте в нього відсутнє нормативно-правове забезпечення для його функціонування. Донедавна, яскравим прикладом такої ситуації був імпічмент. Затвердження Закону України

«Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент)» від 10 вересня 2019 року вперше законодавчо закріпило практичну можливість використання даного елемента стримувань та противаг [19; 38]. Сам закон викликав певні суперечки в суспільстві. Закон називають «фасадною реформою», а можливість практичного його втілення – занадто складною для реалізації [2]. З іншого боку, слід зазначити, що норми Закону вступають в правову суперечність зі ст. 105 Конституції України, яка зазначає, що Президент України наділений правом недоторканності під час виконання повноважень [19], що логічно значно посилює позиції Президента та робить практично неможливим втілення судової відповідальності голови держави на практиці. У 2019 році, тобто вже під час правління Володимира Зеленського, Рада прийняла закон про імпічмент, де більш детально прописала процедуру відсторонення президента від влади, від чого вона стала ще важче і заплутаніше, ніж в тому вигляді, в якому вона була викладена в Конституції. Процедура імпічменту потребує якісного уточненого нормативного підкріплення шляхом внесення змін до Конституції України.

Наступною важливою сферою системи стримувань та противаг, яку необхідно відрегулювати - це стосунки між урядом та парламентом, між урядом та президентом. Україна лише у 2014 році отримала документ Закону України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 року [37], який встановив політико-правовий статус Кабінету Міністрів України та визначав основні засади його діяльності. Деякі елементи цього Закону викликають критичне обговорення, наприклад ті, що зачіпають такі питання, як затвердження Верховною Радою України Програми Уряду основним актом, що регламентує його діяльність, наприклад те, що дане затвердження носить політичний, а не експертний характер; процедура призначення Прем'єр-міністра України та можливість впливу президента на це призначення; відповідальність уряду перед парламентом; створення проблеми одночасної відповідальності уряду і перед Президентом, і перед Верховною Радою України [37; 40]. Питання призначення міністрів та їх політичної відповідальності постійно стають приводом для політичних зловживань у впливі на рішення уряду.

В українських реаліях, додаткового законодавчого затвердження та уточнення потребує вотум недовіри Кабінету Міністрів. Є нерозкритим питання легітимності членів уряду, які були усунені вотумом недовіри, в питанні того, чи мають вони право знову обійняти посаду міністра.

Проблемним є застосування контрасигнації. Положення Конституції та Закону України «Про Кабінет Міністрів України» не надають міністру право на відмову у контрасигнації акту Президента України [37].

Дещо схожою до попередньої є проблема наявності конкретних підстав, за яких Президент України має право накладання вето на закон та право повернути його на повторний розгляд до Верховної Ради України, і вимог до змісту пропозицій до Закону, які надсилає Президент. Цікавим моментом є також те, що Закон не встановлює кількість можливостей повторного застосування вето. Де-факто Президент України має право постійно повертати закон на потворний розгляд, що паралізує діяльність Верховної Ради України та вчиняє політичний тиск на законодавчу гілку влади [19].

Є проблеми й в питанні забезпечення ефективної реалізації судової гілки влади. Закон «Про судоустрій і статус суддів» регулює тільки максимальну кількість суддів (100 суддів) Верховного Суду України. Кількість суддів у інших судах встановлює Державна судова адміністрація України зі затвердженням Вищою радою правосуддя [42]. Не досить повно законодавчо закріплено функціонування Державної судової адміністрації. Ще більше проблем створило визнанням неконституційним ч. 1 ст. 37 Закону «Про судоустрій і статус суддів» (яка регламентує кількість суддів Верховного Суду України) від 11 березня 2020 року Рішенням Конституційного Суду України [42].

Проблемними є правові колізії в питанні системи стримувань та противаг, які затвердженні навіть одним документом. Наприклад, порядок призначення міністрів Кабінету Міністрів України. У парламентсько-президентській республіці, Президент повинен менше впливати на призначення міністрів. Згідно з п. 9 ст. 106 Конституції України: «Президент вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання про призначення Верховною Радою України

Прем'єр-міністра України» [33, с. 88]. Можна стверджувати, що Президент повинен виконувати лише технічну функцію. Проблема в тому, що подання має бути здійснено «в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції» [33, с. 89]. Цей довгий період дає можливість Президенту політично впливати на призначення Прем'єр-міністра.

Є достатньо питань до основного закону, який встановлює політико-правовий статус судової гілки влади - «Про судоустрій і статус суддів». Даний Закон постійно редагується і на сьогодні декілька його положень Конституційний Суд визнав неконституційними. Цей Закон створює проблеми у питанні призначення суддів та механізму забезпечення неупередженого здійснення повноважень ними [42].

Українське законодавство створює значні суперечності між елементами стримувань та противаг у різних правових актах. Частина 2 ст. 113 Конституції України зазначає, що «Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України й Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України» [33, с. 85]. Одночасно, ч. 1 ст. 25 Закону «Про Кабінет Міністрів України» декларує, що Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України [37]. Можна дійти висновку, що Президент повинен мати право на відставку уряду, але воно не є розкритим в Конституції. Відправити уряд у відставку може де-факто тільки парламентська коаліція, і це навпаки встановлює повну відповідальність уряду саме перед парламентом.

Дуже суперечливими є нормативно-правові акти, які визначають функціонування відповідальності обласних адміністрацій. Ст. 118 Конституції України встановлює: «що Президент за поданням Кабінету Міністрів призначає та звільняє голів місцевих адміністрацій, які під час здійснення своїх повноважень відповідальні перед Президентом України й Кабінетом Міністрів України» [33, с. 102]. Одночасно п. 4 ст. 23 Закону України «Про Кабінет Міністрів України» встановлює, що «голови місцевих державних адміністрацій під час здійснення своїх повноважень відповідальні перед Кабінетом Міністрів України» [37, с. 95]. Ця подвійна відповідальність повинна бути відрегульована на користь якогось одного

органу виконавчої влади, бо там де декілька відповідальностей, зростає безвідповідальність та соціальний розкол між інститутами влади.

Досить суперечливою є норма, що за поданням Президента призначаються деякі міністри, а саме Міністр оборони та Міністр Закордонних справ України. Ця норма уможливорює конфлікти в уряді та між гілками влади, тому що інших міністрів призначає Верховна Рада України [33].

Ставить під сумнів статтю 78 Конституції України ч. 3 ст. 17 Закону України «Про Кабінет Міністрів України», яка дає право міністру залишити при собі депутатський мандат, якщо його обрано до парламенту [37]. Що дає змогу деяким людям одночасно представляти дві гілки влади, що є недопустимим в питанні соціального управління.

Нами запропоновано такі шляхи розв'язання вищезазначених проблем в системі стримувань та противаг в Україні:

1. *Реформувати окремі положення Конституції України та законів, які регулюють повноваження та функціонування гілок влади, а саме Закони України «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 року та «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року, «Про судоустрій та статус суддів» від 2 червня 2016 року на предмет правових суперечностей всередині законів і між ними [37; 40; 42].*

2. *Впровадити збірку норм про функціонування вищих органів державної влади в Україні як базовий документ для закріплення засад реалізації всіх елементів системи стримувань і противаг між кожною з гілок влади.*

2) *Проблеми ефективного функціонування судової гілки влади.*

Судова гілка влади є головним регулятором відносин між трьома гілками влади. Саме від функціонування судової гілки влади залежать всі процеси регулювання державної влади.

На нашу думку, судова гілка влади повинна функціонувати незалежно. Судочинство ні в якому разі не повинно здійснюватись під впливом інших гілок влади.

Держава Україна має великі проблеми з роботою судової гілки влади. Одними з головних проблемних питань є питання призначення професійних суддів та формування складу Конституційного та Верховного Судів. Врешті-решт, ефективність та результативність здійснення правосуддя залежить насамперед від суддів, їх професіоналізму, моральних якостей, компетентності та неупередженості. Деякі нововведення у формуванні судової влади вже відбулися в Україні. За Конституцією 1996 року, перше призначення на посаду професійного судді терміном на 5 років здійснював Президент України. Згідно зі ст. 128 Конституції України всіх інших суддів, крім суддів Конституційного Суду України, обирала Верховна Рада України безстроково у встановленому законом порядку [19]. В той момент не було конкурсів на займання посту судді. Тобто президент і законодавча влада призначали судову, яка має бути незалежною від політиків. Сьогодні Україна впроваджує європейський підхід, бо тепер, відповідно до змін внесених до Конституції України Законом України «Про внесення змін до Конституції (щодо правосуддя)» від 02.06.2016 р., призначення на посаду судді здійснює Президент України за поданням Вищої ради правосуддя у встановленому законом порядку [34]. Вища кваліфікаційна комісія суддів України проводить відкритий конкурс, а Вища рада правосуддя затверджує кандидатів на посаду судді. Президент символічно підписує накази. Голову Верховного Суду обирає Пленум Верховного Суду шляхом голосування в порядку, встановленому законом. Зараз Верховна Рада не має впливу на формування Верховного Суду [34; 37].

В нашому дослідженні ми пропонуємо такі напрями розв'язання проблем судової гілки влади:

1. *Боротьба з корупцією.* Головною проблемою українського суду є його корумпованість. На думку дослідниці Новак: «Корупція на всіх рівнях судової системи в Україні не тільки знищує її якісні властивості, а й підриває імідж справедливості й неупередженості діяльності судів в очах українського суспільства та міжнародної спільноти» [24, с. 31].

2. *Продовження судової реформи.* Проблема судової реформи є чи не найважливішою в українському політико-правовому просторі. Питання довіри

громадськості до судової влади, відсутність тиску на суддів з боку інших гілок влади, проблеми прозорості та неупередженості судової діяльності залишаються проблематичними.

3. *Необхідність забезпечити професійну спеціалізовану підготовку суддів.*

Необхідним є запозичення досвіду європейських країн у галузі спеціальної професійної підготовки суддів для здійснення їх професійної діяльності. Законом України «Про судоустрій та статус суддів» передбачено для кандидата на посаду судді наявність вищої юридичної освіти ступеня магістра (або прирівняної до неї вищої освіти за освітньо-кваліфікаційним рівнем спеціаліста), здобутої в Україні [42]. Беручи до уваги специфіку суддів, ідея створення спеціалізованої установи, яка здійснює підготовку суддів, має сенс, але може стати можливою в довгостроковій перспективі [16].

3) *Проблеми місця, ролі та статусу політичної опозиції в структурі Верховної Ради України.*

Існування та належне функціонування політичної опозиції є однією з основних ознак демократичного суспільства. Опозиція виступає певним важелем протидії чинній владі, сприяє створенню альтернативності та конкуренції в межах законодавчого органу. Тому питання опозиції не втрачає своєї актуальності в державах з демократичним правлінням.

Питання законодавчого забезпечення діяльності політичної опозиції є вкрай актуальним для України. Адже поки що в конституційній практиці України фактично немає нормативно-правового регулювання діяльності опозиції. Це призводить до труднощів у забезпеченні парламентської опозиції правовим статусом. Можемо стверджувати, що політичну опозицію в Україні позбавлено реальних можливостей та законодавчо унормованих інструментів впливу на формування управлінських та політичних рішень.

Попри відсутність необхідного законодавства, мусимо відзначити, що в Конституції України певним чином передбачено можливості для теоретичного здійснення опозицією контрольної функції в законодавчому органі. Мова йде про створення тимчасових слідчих комісій для розслідування питань, які становлять

суспільний інтерес. Ініціатива створення такої комісії вимагає 150 голосів, які теоретично може забезпечити саме опозиція [19].

Серед напрямів розв'язання проблем, пов'язаних з діяльністю опозиції, ми пропонуємо такі:

1. *Затвердження на законодавчому рівні статусу парламентської опозиції.* На нашу думку, доцільним було б ухвалити закон про опозицію з одночасним внесенням змін до Закону «Про Регламент Верховної Ради України».

2. *Вироблення механізмів взаємодії політичної більшості з політичною меншістю у Верховній Раді України.* У цьому контексті варто було б надати опозиції квоти на призначення голів у комітетах, одне місце серед віцеспікерів у парламенті, розробити механізми контролю з боку опозиції над прийняттям владних рішень з окремих питань.

4) *Розв'язання проблеми щодо інструментів впливу на правоохоронні органи та силові структури.*

Попри широкі повноваження Верховної Ради України, кадрові повноваження Президента України залишаються доволі вагомими. За Конституцією України Президент наділений правом призначати Генерального прокурора та Голову Служби безпеки України [19; 33; 39]. Такі кадрові призначення нашою думкою є проблемою незалежності цих посадовців від президентського впливу, адже ступінь впливу найвищих політиків на органи розслідування та обвинувачення є надійним індикатором рівня демократичності держави. Здійснюючи контроль над цією посадою, Президент України теоретично отримує у свої руки цілий набір інструментів для тиску на депутатський корпус. Крім того, тримаючи під контролем діяльність Генерального прокурора, Президент через нього може опосередковано впливати на кадрові призначення прокурорів у регіонах.

Можемо стверджувати про те, що висловлення вотуму недовіри Генеральному прокуророві України Верховною Радою України не потребує доказовості й аргументів, адже на законодавчому рівні не прописано відповідних підстав.

Для подолання цих проблем ми пропонуємо таке:

1. *Продовжити розпочату реформу прокуратури.* Започаткована в Україні реформа прокуратури (з 2019 року) вже дала певні позитивні результати. Проте внесених змін не достатньо для того, щоб стверджувати про реструктуризацію та повне перезавантаження прокуратури.

2. *Розроблення правил взаємодії задля обмеження впливу Президента на правоохоронні органи.* У цьому контексті, на наш погляд, слід розробити систему правил взаємодії між Президентом та Генеральним прокурором і зробити це публічно. Взаємодія з Офісом Президента не позбавлена легітимної мети, проте вона повинна бути лімітована і чітко окреслена. Серед цих правил необхідними є такі: правило невтручання Президента України в хід кримінальних проваджень, розгляд обвинувачень та цивільних справ (за винятком питань, які стосуються національної безпеки, за які Президент несе конституційну відповідальність). Адже згідно з Конституцією України кримінальне переслідування, його межі та результат належать до виключної компетенції прокуратури. З цього положення також випливає, що керівники слідчих органів, директори Національного антикорупційного бюро та Державного бюро розслідувань та їхні підлеглі не мають контактувати з Офісом Президента безпосередньо. У винятковому випадку, тобто у питаннях контртероризму та контррозвідки, вони мають це робити лише через або за участі Прокурора.

Варто зазначити, що вирішення вище окреслених проблем за виділеними напрямками не зможе відбутись без врахування рівня політичної культури та свідомості політиків, які реалізують державну владу від імені народу, та народу, який має безпосередньо здійснювати нагляд і контроль за рішеннями та діями влади, впливаючи на неї. Рівень політичної культури складно виміряти, зважаючи на варіабельність показників політичної культури, а також динамічність феномена. Втім, в Україні з 1990-х років проводяться різноманітні дослідження в цьому напрямі, які мають не лише теоретичний, але й прикладний характер. Зокрема, щорічно, починаючи з 1992 року, Інститут соціології НАН України проводить загальноукраїнський моніторинг рівня політичної культури, який враховує такі показники політичної культури, як інтерес до політики, залучення до організованої

громадсько-політичної діяльності, політична ефективність (оцінка суб'єктом своєї спроможності впливати на політичні події та рішення), політичні орієнтації (підтримка певного політичного напрямку та відповідних політичних організацій), ставлення до держави та перспектив її розвитку у внутрішньополітичному та міжнародному аспектах [10].

На основі численних досліджень можна виокремити такі характерні риси української політичної культури, як її неоднорідність, залежність від регіону держави, низький рівень політичної активності (за винятком значних політичних протестів 2004 р. та 2014 р.), недовіра до владних структур. Більша частина населення України критично ставиться до демократії в нашій державі та сумнівається в реальних можливостях здійснювати вплив на владу і внести зміни в її функціонування. Характер і стан політичної свідомості суттєво впливають на функціонування політичної системи суспільства [48].

Підвищення рівня політичної культури – багатогранний та довготривалий процес, серед напрямів якого ми можемо окреслити такі: *викорінення застарілих недемократичних уявлень у суспільстві; формування єдиної цілісної демократичної системи цінностей у свідомості громадян на всіх етапах політичної соціалізації; стимулювання політичної активності, інформаційно-роз'яснювальна робота з молоддю та ін.*

Висновки до третього розділу: пошук оптимальної форми державного правління, а отже, і притаманної їй системи стримувань і противаг не втрачав своєї актуальності для України. Вперше на законодавчому рівні форму правління та систему стримувань і противаг нашої держави було закріплено в Конституційному Договорі 1995 року та згодом у Конституції України 1996 року. Ці нормативно-правові акти закріплювали президентський та президентсько-парламентський типи республік відповідно. Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року було змінено форму правління на парламентсько-президентську. Попри три офіційні нормативно-правові документи, змін форми правління відбулось більше, а дискусії щодо оптимальної моделі тривають до сьогодні. Останню зі змін було здійснено у 2014 році як результат Революції Гідності.

Функціонування системи стримувань і противаг в Україні на сучасному етапі містить багато проблем, які стосуються і змісту та суті системи стримувань і противаг, і практичної реалізації її окремих елементів. Ми виокремили низку основних проблем, які помічаємо в сучасній політичній практиці України, та запропонували напрями, за якими можна вдосконалити систему стримувань і противаг та усунути недоліки, що виникають у зв'язку з тою чи тою проблемою. Зокрема, запропоновано вдосконалити нормативно-правове закріплення системи стримувань і противаг, забезпечити ефективність судової гілки влади, визначити роль і статус політичної опозиції в державі та у структурі Верховної Ради України, забезпечити автономність спеціалізованих органів влади від центральних гілок влади.

ВИСНОВКИ

Ми виділяємо такі головні результати магістерської роботи:

1. Вивчення системи стримувань і противаг здебільшого відбувається під кутом зору юридичної науки. Проте варто наголосити на важливості застосування соціально-технологічного підходу. Здійснивши аналіз наявних публікацій з досліджуваної проблематики, можемо стверджувати, що історія вивчення елементів системи стримувань і противаг сягає давнини, а розвідки в цьому напрямі були свідченням потреби обмежити повновладдя одного з владних полюсів задля забезпечення демократичної реалізації влади.

Сучасні українські дослідники розглядають систему стримувань і противаг як елемент конституційного ладу і вбачають її основне призначення в організації гармонійної взаємодії між гілками державної влади.

2. Проаналізовані джерела та наукова література дають нам змогу стверджувати, що на сьогодні в соціальній думці немає єдиного комплексного підходу, що обґрунтовує систему стримувань і противаг як безпосередній атрибут

демократії. Сучасна наукова думка не містить єдиного погляду на систему стримувань і противаг та її обґрунтування як феномена демократії. Водночас у науковій соціологічній літературі помічаємо брак досліджень системи стримувань і противаг як елемента демократії.

3. Сьогодні сформувався три основних підходи до визначення соціальної технології - інструменталістська, соціально-детерміністична та концепція автономної технології. У своєму дослідженні загалом та у визначенні терміну соціальна технологія поділу влади зокрема ми будемо спиратись на соціально-детерміністичну концепцію. На наш погляд, це передбачає, що технологія не є нейтральним інструментом для розв'язання проблем, але вона є вираженням соціальних, політичних та культурних цінностей. В технології реалізуються не тільки технічні судження, а і соціальні цінності та інтереси тих, хто її проектує та використовує. *Соціальна технологія поділу влади* - це інструмент для розв'язання проблем у відносинах між інститутами влади та між державою та суспільством, який залежить від соціальних, політичних та культурних цінностей того хто її проектує та використовує.

4. Система стримувань і противаг є багатограним феноменом, її можна розглядати крізь призму різних вимірів: *горизонтального* (взаємодія гілок державної влади), *вертикального* (взаємодія між центральними та місцевими органами влади), *юридичного* (система нормативно закріплених повноважень гілок влади) та *фактичного* (реалізація елементів системи стримувань і противаг у політичній практиці). У нашому дослідженні під системою стримувань і противаг ми розуміємо структурну сукупність елементів взаємодії між гілками влади, перенесену від законодавчого закріплення до практичної соціотехнологічної реалізації, та спрямовану на забезпечення балансу між полюсами влади, демократизації країни та недопущення узурпації влади. Попри низку важливих для суспільства функцій, система стримувань і противаг має дихотомічний зв'язок із демократією, адже існування поділу влади та системи стримувань і противаг можливе лише в демократичному суспільстві, водночас саме ефективність взаємодії гілок влади в межах системи стримувань і противаг є показником рівня демократії.

5. Найважливішими, на наш погляд, елементами системи стримувань і протываг є *право вето, право законодавчої ініціативи, імпичмент, вотум недовіри, контрасигнація, розпуск парламенту, формування судів, призначення суддів і вищих державних посадовців*. Функціонування системи стримувань і протываг у кожній державі відбувається по-різному, а форма державного правління залишається найважливішою детермінантою набору елементів системи стримувань і протываг. Для кожної форми правління характерний свій набір елементів системи стримувань і протываг, проте варто враховувати, що одні й ті ж елементи системи можуть мати цілком різне значення та вагу за різних форм державного правління, зважаючи також на низку інших характеристик держави, як от: тривалість демократичного правління, державно-територіальний устрій, національно-історичні особливості, рівень політичної свідомості, політичні обставини тощо. Тому дослідження системи стримувань і протываг в умовах різних форм правління пов'язане зі складністю визначення реальної переваги в повноваженнях парламенту або ж президента. Більшою мірою ця проблема стосується дослідження змішаних республік, у яких система стримувань і протываг є найбільш розгалуженою.

6. Впродовж своєї незалежної історії Україна робила кілька спроб пробації різних форм правління, які призводили до змін у функціонуванні системи стримувань і протываг між гілками державної влади. У період 1991 – 2003 рр. Україна перебувала в значній економічній та політичній турбулентності й апробувала президентську та президентсько-парламентську форми правління. Для цього періоду були характерні авторитарні тенденції. Період 2004 – 2009 рр., спричинений Помаранчевою революцією, вважають періодом піднесення української демократії та переходу до більш демократичної парламентсько-президентської форми правління. У період 2010 – 2014 рр. спостерігаємо зниження рівня демократії в Україні, адже відбувається повернення до президентсько-парламентської форми правління. Апогей зловживання державною владою спричинив Революцію Гідності. Сучасне функціонування системи стримувань і протываг пов'язане з політичними подіями періоду 2014 – 2020 рр. Революція Гідності стала виявом демократії в Україні. Окремим її наслідком було повернення парламентсько-президентської форми правління. Проте у зв'язку з

російською агресією, війною на Сході України, наслідками нетипових президентських та парламентських виборів 2019 р. та новою міжнародною ситуацією питання вибору оптимальної форми правління та системи стримувань і противаг не втрачає своєї актуальності.

7. Вперше на конституційному рівні систему стримувань і противаг було закріплено в Конституційному Договорі 1995 року та згодом у Конституції України 1996 року. Ці нормативно-правові акти утверджували президентський та президентсько-парламентський типи республік відповідно. Законом України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року було змінено форму правління на парламентсько-президентську. Попри існування трьох офіційних нормативно-правових документів, змін форми правління відбулось більше внаслідок різних політичних обставин.

8. Система стримувань і противаг в Україні потребує вдосконалення. На підставі проведеного дослідження ми виокремили основні, на наш погляд, проблеми та окреслили шляхи їх вирішення. Зокрема, для подолання неузгодженості вітчизняного законодавства у сфері забезпечення функціонування системи стримувань і противаг ми пропонуємо *переглянути окремі положення Конституції та законів України задля їхньої уніфікації та створити Кодекс функціонування найвищих органів державної влади в Україні*. У контексті забезпечення ефективного функціонування судової гілки влади вважаємо за необхідне вжити таких заходів: *знизити рівень судової корупції в Україні, продовжити судову реформу, ввести виборчий елемент у формування суддівського корпусу, покращити професійну підготовку суддів*. Для визначення місця, ролі й статусу політичної опозиції в Україні та у структурі Верховної Ради України державі слід *забезпечити опозицію правовим статусом, розробити механізми взаємодії парламентської більшості та парламентської меншості*.

Іншою проблемою, яка впливає на фактичний баланс в межах системи стримувань і противаг, є використання президентом спеціалізованих органів влади як інструментів впливу і тиску. У цьому контексті слід *продовжити реформу*

прокуратури та розробити чіткі правила взаємодії Офісу Президента та Офісу Генерального прокурора.

Варто наголосити, що запропоновані напрями розв'язання проблем, які стосуються функціонування системи стримувань і противаг, можуть бути ефективними лише за умови підвищення політичної культури та свідомості громадян України. Адже цей ціннісний аспект часто спричинює деформацію демократичних принципів в українських політичних реаліях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабкіна О. В. Передумови переходу до демократії: ризику транзитивного суспільства // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. 2015. Вип. 17. С. 3–11.
2. Баркар Д. Закон про імпічмент – фасадна реформа, яка нічого не змінює // Радіо Свобода. 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/zakon-pro-impichment/30156860.html>
3. Баталов О. Авксентьев О. Президентське вето в сучасних демократичних системах. Аналітична записка // Національний інститут стратегічних досліджень. 2010. URL: <http://www.en.niss.gov.ua/articles/282/>
4. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990. 645 с.
5. Вебер М. Политические работы, 1895—1919 = Gesammelte Politische Schriften, 1895—1919 / Пер. с нем. Б. М. Скуратова; послесл. Т. А. Дмитриевой. — М.: Праксис, 2003 с. 486-489.
6. Вибори Президента України 31 березня 2019 р.: аналітичний звіт // Центральна виборча комісія. URL: <https://static.ukrinform.com/files/1559054598-3136.pdf>
7. Гайдаєнко Н. Проблеми наукового дослідження системи стримувань та противаг в сучасній політичній теорії // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. 2005. Вип. 7. С. 152–158.
8. Гайдаєнко Н. Система стримувань та противаг в сучасних демократіях: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / ДЗ «Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Ушинського». Одеса, 2010. 18 с.
9. Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції : зб. наук. пр. / за заг. ред. В. С. Курило, С. В. Савченко, О. Л. Караман. Старобільськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2017. 383 с.
10. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. Київ: Демократичні ініціативи, 1997. 156 с.

11. Головаха, Є. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства : від перебудови до "Помаранчевої революції" [Текст] / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 32-51.
12. Горак В. «Помаранчева революція» в Україні: концепції, інтерпретації, оцінки // Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. 2016. Вип. 26. С. 439–467.
13. Деркач А. Коаліція депутатських фракцій як особливий суб'єкт конституційно-правових відносин // Підприємництво, господарство і право. 2018. Вип. 7. С. 127–132.
14. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства, Инфра-М. 2014. 432 с.
15. Кадук Т. Импичмент как форма парламентського контролю в современных государствах // *Legea Si Viata*. 2014. Вип. 16. С. 63–69.
16. Кириченко В., Куракін О. Порівняльне конституційне право: навч. посіб. Київ: «Центр учбов. літ-ри», 2012. 256 с.
17. Колисенко А. Поняття «контрасигнація» та близькі до нього терміни // Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2016. Вип. 39. С. 34–38.
18. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 08.06.1995 р. № 1к/95-ВР // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80>
19. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // База даних «Законодавство України». URL: <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80>
20. Лихачов Н. Процедура резолюції (вотуму) недовіри як форма парламентської відповідальності Кабінету міністрів України // Актуальні проблеми правознавства. 2017. Вип. 4 (12). С. 85–91.

21. Мацієвський Ю. «Помаранчева революція» крізь призму міждисциплінарних досліджень // Політичний менеджмент. 2005. № 6. С. 7–21.
22. Медушевский А.Н. Либерализм как проблема современной западной науки // Вопросы истории. 1992. N. 8-9.5 с.
23. Місько В. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Харків: Фоліо, 2017. 496 с.
24. Новак А. Теоретичні основи дослідження протидії корупційним проявам у системі публічного управління // Теорія та історія державного управління, 2016. Вип. 1 (28). С. 29–36.
25. Оніщук М. В. Система стримувань і противаг в українській моделі організації влади: проблеми і шляхи вдосконалення // Часопис Київського університету права. 2012. Вип. 3. С. 91–95.
26. Ориу М. Основы публичного права, Инфра-М. 2016. 574 с.
27. Орландо В. Принципы конституционного права (издание В.М. Саблина), 1907, 305 с. Режим доступа: URL: <https://www.twirpx.com/file/2080964/>
28. Погорелова З. О. Право вето в практиці українського і міжнародного парламентаризму // Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 4. С. 39–42.
29. Політологічний словник: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. Головатого, О. Антонюка. Київ: МАУП, 2005. 792 с.
30. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21.12.2016 р. № 1798-VIII // База даних «Законодавство України». URL: <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19>
31. Про Вищу раду юстиції: Закон України від 15.01.1998 р. № 22/98-ВР // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/22/98-%D0%B2%D1%80>
32. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо першочергових заходів із реформи органів прокуратури: Закон України від 17.10.2019 р. № 113-IX // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/113-20>

33. Про внесення змін до Конституції України: Закон України від 08.12.2004 р. № 2222-IV // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2222-15>

34. Про внесення змін до Конституції (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016 р. № 1401-VIII // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19>

35. Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському союзі та в Організації Північноатлантичного договору): Закон України від 07.02.2019 р. № 2680-VIII // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2680-19>

36. Про затвердження положення про інспектора Вищої ради правосуддя: Рішення Вищої ради правосуддя від 15.08.2017 р. № 2440/0/15-17 // Вища рада правосуддя. URL: http://www.vru.gov.ua/content/act/2440_15.08_.2017_1.pdf

37. Про Кабінет Міністрів України: Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18>

38. Про особливу процедуру усунення Президента України з поста (імпічмент): Закон України від 10.09.2019 р. № 39-IX // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/39-20>

39. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>

40. Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI // База даних «Законодавство України». URL: <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>

41. Про створення Антикризової коаліції у Верховній Раді України п'ятого скликання: Закон України від 07.07.2006 р. № n0005001-06 // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005001-06>

42. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>

43. Процюк І. В. Система стримувань і противаг у функціонуванні механізму державної влади парламентської держави // Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2015. Вип. 29. С. 3–16.

44. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини першої статті 105, частини першої статті 111 Конституції України (справа щодо недоторканності та імпідменту Президента України) від 10.12.2003 р. № 19-рп/2003 // База даних «Законодавство України». Законодавство України. URL: <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/main/v019p710-03>

45. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) від 30.09.2010 № 20-рп/2010 // База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10>

46. Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII від 11.03.2020 р. // База даних «Законодавство України». URL: <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-20#n78>

47. Рудич Ф. Президенти сучасної України // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2017. Вип. 3. С. 5–24. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/rudych_presydynty.pdf

48. Серeda В. В. Політична культура України: діахронний вимір // Вісник Львівського університету. 2014. Вип. 8. С. 153–168.

49. Совгиря О. Інститут контраcигнування актів глави держави в Україні: правова природа та проблеми законодавчого регулювання // Вісник Київського

національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2010. Вип. 85. С. 66–70.

50. Сурнін В. О. Принцип розподілу гілок влади як основа для створення дієвої системи стримувань і противаг // Теорія і практика державного управління. 2014. Вип. 2. С. 75–82.

51. Федоров Г. Контрасигнация некоторых юридических актов // Закон и жизнь. 2013. URL: <http://www.legeasiviata.in.ua/archive/2013/12-rus/1.pdf>

52. Яковлев А. Н. Принцип разделения государственной власти и его обеспечение в конституционном процессе современной Украины // Legea si Viata. 2016. Вип. 11. С. 164–168.

53. Buchyn M., Kurus Y. Russian information war against Ukraine: peculiarities and mechanisms of countering // Humanitarian Vision. 2018. Vol. 1. P. 55–62.

54. Dahl R. Poliararchy: Participation and Opposition. New Haven: Yale Univ. Press, 1971. 257 p.

55. Jipping T., Spakovsky H. The Impeachment Process: The Constitution and Historical Practice *ресурс* // Institute for Government. 2019. URL: <https://www.heritage.org/sites/default/files/2019-07/LM248.pdf>

56. Sheehan C. James Madison: Father of the Constitution // The Heritage Foundation. 2013. URL: <http://www.heritage.org/political-process/report/james-madison-father-the-constitution>

57. The Economist Intelligence // Unit. URL: <https://www.eiu.com/topic/democracy-index>